

2. Історія зацікавлення дослідників підляськими говірками

Можна говорити про три основні періоди зацікавлень підляськими українськими говірками, а саме:

1. перед першою світовою війною, коли праці на тему цих говірок писалися, як правило, по-російському. Був це час збирання діалектного матеріалу, часто принагідного, та перших спроб загальних і зовсім детальних описів поодиноких говірок та їх груп також на Підляшші;

2. між двома світовими війнами, коли дослідження цих говірок провадили головним чином, польські мовознавці та висліди своїх досліджень і узагальнень на високому науковому й методологічному рівні публікували, загалом, по-польськи;

3. після другої світової війни аж донині. Це час деяких труднощів у збиранні матеріалів, в першу чергу, в південній частині Підляшшя, звідки люди, що користувалися саме цими говірками, себто православні українці, були переселювані й виселювані, виїжджали й частково поверталися, це час атласного картографування мовних явищ, час популярних та вельми наукових описів, час більшого самоусвідомлення обох частин Підляшшя, а навіть серйозних спроб писати підляськими говірками художні твори.

а) Перед першою світовою війною

У середині XIX ст. появляються збірки й праці, в яких поміщаються тексти, загалом фольклорні, та описи й спроби класифікацій підляських говірок у руслі інтенсивного зацікавлення народною культурою, в тому числі й мовою. Неможливо було б назвати усі детальні публікації такого типу, постараємося, однак, звернути увагу на те, що нам здається найважливішим та й що нам доступне, у хронологічному порядку.

У 1858 році появилася розвідка про західну частину Гродненської губернії, де більшість фольклорних текстів походило з білоруськомовної території, але виділено тут ту частину губернії, на якій знаходилися говірки українського типу, названі *корольоуским* говором, що за словами автора статті *употребляется в окрестностях мест. Нарева, простирается под Бельск, а вирізня-*

Північне Підляшшя. Десятки тисяч його мешканців – це православні. А православні в цьому регіоні користуються нащодень, в основному, говірками української мови. Українській тут людності – живе вона на цій землі від століть компактно – потрібні школи й вчителі. Поволі твориться тут навчальна мережа української мови насамперед у початкових школах. Нині у цій мережі є вже пункт навчання у Черемсі. Фото Юрія Гаврилюка.

ється цей говір, між іншим, тим, що немає там форм типу **посдзє, будзє**, тільки **посде, буде**. І тому сусіди прозивають себе взаємно **декалами** і **дзекалами**⁴⁴. Те саме повторив пізніше П. Гільтебрандт у передмові до збірника пісень з Північно-Західного Краю: *На юге (Заблудовский говор) соседит с особым оттенком русского языка, который у здешних жителей называется **корольоуским**, т.е. королевским. Последним говорят около местечка Нарева (на Нареве) и дальше на юг город Бельск: королевская речь отличается от Заблудовского говора отсутствием дзеканья (...)*⁴⁵.

⁴⁴ Заметки о западной части Гродненской губернии, «Этнографический Сборник, издаваемый Императорским Русским Географическим Обществом», вып. III. Санкт-Петербург, 1858, с. 104-105.

⁴⁵ П. Гильтебрандт, Предисловие к: «Сборник памятников народного творчества в Северо-Западном Крае», Издание Виленского Вестника, Вильна, 1866, с. XXII.

Маємо, отже, таку, як здається, першу інформацію про *декалів*, себто про мову теперішнього північного Підляшшя з околиць Нарви та Більська, яку автори виразно протиставляли білоруській дзекаючій мовній території. Там теж поміщена була карта цієї частини Гродненщини з поділом на мовні групи.

Автор передмови до збірки пісень з Північно-Західного Краю, що приховувався під ініціалами П. А., ствердив у 1866 році:

*В северо-западном крае Малороссов считается до 200 000 (из которых почти четвертая часть, к прискорбию, олатинена). Малороссы занимают, главное, юго-восток Гродненской губернии и тянутся до Припети в Минскую губернию южную часть Могилевской; маленький отросток проникает и в царство польское – в Люблинскую губернию*⁴⁶.

А один зі збирачів фольклору, зразки якого увійшли до цієї збірки, студент Петербурзької Духовної Семінарії Іван Котович визнає:

*Те из песен, которые записаны в Кобринском и Брестском уездах – на малорусском наречии, в песнях Бельского уезда еще преобладает малорусская речь (...) песни Гродненского уезда чисто белорусские*⁴⁷. І тут же наводяться дві пісні, записані ним у селі Чижі Більського повіту⁴⁸. Саме це село стало одним з пунктів в *Атласі східнослов'янських говірок Білостоцького воєводства*, перший том якого вийшов з друку 1980 року, в описі матеріалу записаного у 60-70 роках ХХ ст. О. Федоровичем та М. Кондратюком зазначено було, що *основною формою комунікації мешканців цієї місцевості є українська говірка*⁴⁹.

Так-от уже в середині ХІХ ст. границя між українськими та білоруськими говірками на цій території була з грубого відома і не викликала якихось основних сумнівів.

⁴⁶ *Сборник памятников народного творчества в Северо-Западном Крае*, вып. I, Вильна, 1866, с. 1.

⁴⁷ Там же, с. 31.

⁴⁸ Там же, с. 32-34. Матеріал з цього села увійшов пізніше до *Атласу східнослов'янських говірок Білостоцького воєводства*, т. I, 1980.

⁴⁹ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostockczyzny*, t. I, Wrocław 1980, s. 55-56.

Видатний український мовознавець О. Потебня у своїй статті з 1870 року п.з. *Заметки о малорусском наречии*⁵⁰ подає *Приклади північноукраїнських говірок (Образцы северных малорусских говоров)*, в яких помістив зразки пісень з Заблудівського говору, що знаходиться частинно у б. Більському повіті Гродненської губернії. Після зачитування 5 пісень О. Потебня аналізує їх мову, прирівнюючи до того, що було тоді відоме в загальній діалектології, в результаті зараховує його до північно-українського діалекту: *Далее всех выдвинулся на север Заблудовский говор, самый западный, если считать его крайним из малорусских*⁵¹. На мою думку, це вже білоруський тип говірки, бо характерними його прикметами є тут пом'якшення приголосних та дзекання, хоч ще пізніші дослідники говірок ХІХ ст. зараховували Заблудівський говір до північноукраїнських, напр., К. Михальчук *Заблудівське різноріччя* помістив у межах Поліського наріччя⁵².

У згаданій праці О. Потебня наводить ще 2 пісні зі згаданого вже села Чижі б. Більського повіту й коротко описує основні прикмети чижівської говірки та й узагалі говірок Більського повіту⁵³.

Масмо, отже, конкретний матеріал з Заблудівського говору, який тільки частково міг бути зарахований до північноукраїнського типу – на тодішньому рівні розвитку діалектології та недостаті докладніших описів можна було помилитися в оцінці та класифікації – та з села Чижі; цінними можна вважати ці перші описи звукових властивостей підляських говірок, зроблені найвидатнішим українським мовознавцем того часу О. Потебнею.

Багато цікавого мовного матеріалу з території підляських говірок та далші спроби їх описання знаходимо у 7 томах великої збірки п.з. *Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским*, т. I-VII,

⁵⁰ А. Потебня, *Заметки о малорусском наречии*, Воронеж, 1871. Перепечатано из «Филологических Записок», 1870.

⁵¹ Там же, с. 95, 114.

⁵² К. Михальчук, *Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины*, «Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край...», т. VII, вып. 2, ч. 3, Петербург, 1877, с. 490, 500.

⁵³ А. Потебня, цит. праця, с. 11, 112.

Санкт-Петербург, 1872-1877. Поміщені тут матеріали та їх описи стали результатом діянь т.зв. Етнографічно-статистичної комісії до Західно-Руського Краю, себто на Україну, Білорусь та Литву. Думка про такі дослідження комплексного характеру появилась ще у 1862 році, коли-то *Государь Император, 8-го сентября, Высочайше повелеть соизволил передать из суммы Министерства (Народного Просвещения) в Русское Географическое Общество десять тысяч рублей для отправления непременно в 1863 году означенной экспедиции*⁵⁴.

Зорганізована була спеціальна комісія відносно експедиції, але внутрішня ситуація тоді в Російській Імперії, а особливо в західних її губерніях, головним чином, з приводу Січневого повстання, затримала цю справу на кілька років. Праці почалися щойно в 1867 році. У зв'язку з цим була, між іншим, складена Іваном Новицьким⁵⁵ програма для збирання матеріалів з мови. Головою експедиції та найактивнішим дослідником-збирачем був Павло Чубинський (1839-1884), етнограф і статистик, народжений у Полтавській губернії, випускник Петербурзького університету, був він довгий час (1862-1869) під надзором поліції та був висланий до Архангельської губернії, а про видавані пізніше ним згадані *Труды А. Максимов* писав, що *этот громадный сборник, состоящий из семи томов, и до сих пор остается совершенно незаменимым источником для ознакомления с украинской этнографией*⁵⁶.

Саме П. Чубинський разом з молодим І. Чередниченком об'їхав, як сам пише, майже всю Україну, в тому числі також Любартівський, Володавський, Холмський та Більський повіти. Звертав він увагу, передовсім, на обрядові пісні та казки міфіч-

⁵⁴ *Общее предисловие к материалам и исследованиям, «Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край. Юго-западный отдел. Материалы и исследования», собранные д. чл. П. Чубинским, т. I, Санкт-Петербург, 1872, с. III.*

⁵⁵ Іван Новицький (1844-1890) – український історик та етнограф, народжений у Таращі б. Київської губернії, працював у центральному архіві Археологічної Комісії та в інших установах Києва (*Українська Радянська Енциклопедія*, т. X, Київ, 1962, с. 162).

⁵⁶ *Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института Гранат*, т. 48, Москва, 1929, с. 678.

ного типу, крім того, як пише, *я везде следил за фонетическими и грамматическими особенностями говора*⁵⁷.

Подає він також цікавий факт, що вчитель педагогічних курсів у Білій, б. Сідлецької губернії, П. Андрієвський прислав П. Чубинському записи етнографічних матеріалів з цієї території Підляшшя, виконані учнями цих курсів. Хвалить також дослідник *преосвященного Михаила, епископа Холмской греко-униатской епархии* за енергійну поміч для діянь цієї експедиції⁵⁸.

Як завважив П. Чубинський у своїй передмові до згадуваних *Трудів*, до цього часу не було майже ніяких матеріалів, напр., з Холмщини та Підляшшя б. Сідлецької та Гродненської губерній, а тепер *из всех этих местностей собрано мною а равно и получено от разных лиц весьма значительное количество материалов*⁵⁹.

Як виглядає справа присутності мовних матеріалів з Підляшшя у чергових томах цього монументального збірника?

Том I-ий *Трудов этнографическо-статистической экспедиции* поміщує записи, що відносяться до вірувань і забобонів, загадки, прислів'я та заклинання. З території підляських говірок поміщено тут дещо з загальним лише зазначенням *Холмская Русь*.

У II-му томі цього видання поміщаються тексти казок. Тут маємо замітку, що 9 казок походить з Сідлецької губернії, а в трьох випадках конкретно зазначено село Полоски, в якому записані були казки *Про царевича-дурня, Про персидського царевича та Про чоловіка і його жінку аньола*⁶⁰. Це цікавий та надійний діалектний матеріал, з якого можна мати добре уявлення про мову села Полоски (сьогодні село належить до гміни Піщаць у Білопідляському воєвідстві)⁶¹ у другій половині

⁵⁷ П. Чубинский, *Общее предисловие к материалам и исследованиям, «Труды Этнографическо-статистической экспедиции...»*, т. I, Санкт-Петербург, 1872, с. XIV.

⁵⁸ Там же, с. XVI-XVII.

⁵⁹ Там же, с. XII.

⁶⁰ *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским*, т. II, Малорусские сказки, Петербург, 1878, с. 77-83, 195-203, 400-403.

⁶¹ Див.: *Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce*, т. I-III, Warszawa 1980-1982 (далі: *WU*), т. 3, s. 16.

XIX ст. та й ще кількох неназваних місцевостей з території підляських говірок.

У III-му томі цього збірника поміщено 6 веснянок та 6 жнивних обрядових пісень таки з цього ж села Полоски в рамках опису цілого обрядового року на Україні⁶².

У IV-му томі цього видання поміщаються тексти й описи родинних звичаїв (уродини, хрестини, весілля, похорони) і тут між багатющим матеріалом з усієї української мовної території знайшовся також опис весілля з текстами, записаними Адамом Марковським у селі Кульчин Більського повіту б. Сідлецької губернії⁶³. Село Кульчин належить нині до гміни Ганськ у північній частині теперішнього Холмського воєвідства⁶⁴.

У V-му томі, між багатющим матеріалом, на який складаються тексти любовних, родинних, побутових та жартівливих пісень, знаходимо з території підляських говірок:

14 любовних пісень, записаних у селі Полоски;

4 родинні пісні також з Полосок, причому у двох випадках зазначено, що записав їх І. Медвідь;

1 рекрутська пісня з Полосок та 1 рекрутська з зазначенням, що записав її М. Кондя у Більському повіті;

8 жартівливих пісень з цього ж села Полоски⁶⁵.

Зацитуймо ж одну з цих жартівливих полоських пісень:

*Ускочу я в огородець
Та вирву я вишню,
Дай мні, Боже, каваліра
Та під мої мислі:*

⁶² Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования собранные д. чл. П. Чубинским, т. III. Народный дневник, изданный под наблюдением действ. чл. Н. Костомарова, Санкт-Петербург, 1872, с. 109-110, 129, 139, 159-160, 232, 243, 245-246, 250-251.

⁶³ Труды этнографическо-статистической экспедиции (...), т. IV, Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны. Издан под наблюдением д. чл. Н. Костомарова, Санкт-Петербург, 1877, с. 670-679.

⁶⁴ WU, II, Warszawa, 1981, s. 250.

⁶⁵ Труды этнографическо-статистической экспедиции (...), т. V. Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные, Санкт-Петербург, 1874, с. 107, 111, 119, 132, 168, 180, 205, 221, 257, 264, 275, 276, 290, 347, 465, 585, 726, 754, 969, 1108, 1110, 1117, 1118, 1140, 1157, 1170, 1172.

Жеб тютюну не кутив,
Табаки не нюхав,
Чужих жінок не любив
І ради не слухав⁶⁶.

У VI-му томі цього видання немає матеріалів з території підляських говірок, хоч цей том особливо цікавий для пізнання народної української антропонімії⁶⁷.

Ці матеріали послужили пізніше декому до праць-розвідок про народну культуру, фольклор та мову також Підляшшя. Між іншим, на основі цих та й інших діалектних записів Кость Михальчук написав свою першу узагальнюючу монографію про українські говірки в цілому, поміщену в VII-му томі цього монументального збірника, назвавши її трохи дивно, але в дусі тогочасної політичної ситуації: *Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины*⁶⁸.

Зібрані по всій Україні фольклорні та мовні матеріали П. Чубинський передав К. Михальчукові до опрацювання з мовознавчої точки зору. Як пише П. Чубинський, робив він численні записи на основаниі программы по языку, чтобы определить границы распространения наречий и говоров. При этом, мною тогда же было обращено внимание и заявлено Географическому Обществу о совпадении делений малорусского племени по наречиям и говорам с делениями Нестора на народцы. Затем, желая, чтобы собранный материал был возможно полнее разработан, я передал его К. П. Михальчуку, несколько лет занимавшемуся изучением народной речи⁶⁹.

К. Михальчук говорить про вплив *Белорущины и Польщизны (...)* на другой противоположной оконечности *Южно-Русского обиталища* – в так называемой *Подляхии и Холмщине*, т.е. в Юж-

⁶⁶ Там же, с. 1108.

⁶⁷ *Труды этнографическо-статистической экспедиции (...)*, т. VI. *Народные юридические обычаи по решениям волостных судов*, Санкт-Петербург, 1872.

⁶⁸ *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским*, т. VII, вып. 2, часть 3. *Малоруссы Юго-Западного Края*, Петербург, 1877.

⁶⁹ Там же, с. 453.

но-Русских уездах Гродненской, Седлецкой и Люблинской губерний⁷⁰.

Говорячи про підляшуків, задумується, з якого давньоруського племені вони походять, згідно з його тезою, що літописні племена повинні покриватися з сучасним поділом на мовні регіони. Він щиро признається:

*Какому древнему народу соответствует эта своеобразная разновидность племени – мы не находим на это никакого удовлетворительного ответа в истории; скорее всего следует допустить, что там в IX веке жили Бужане*⁷¹.

Характеризуючи це підляське піднаріччя, К. Михальчук загально оцінює, що з усієї території південноруського (себто: українського) племені не зустрічаємо тепер ні одного кутка, в якому панувало б таке вавилонське змішання всіх наріч і говорів, яке маємо саме на цій території: без перебільшення можна сказати, що там майже кожне село засакає дослідника якимись неочікуваними особливостями мови (переклад з російської – М. Л.). І далі його думку про підляські говірки передаю в оригінальному вислові, щоб чогось не змінити в суті висновків самого К. Михальчука:

*Из этой путаницы явствуется только одно, что чем южнее, тем в говоре подляшан чаще встречаются оттенки Украинского наречия, чем севернее – Полешского, а на юго-западе – Русинского; на северо-западе же смесь эта сконцентрировалась уже в особый своеобразный говор, так называемый Королевский*⁷².

Як відомо, К. Михальчук поділив усю українську мовну територію на наріччя, з яких одне Поліське (Полешское наречие) включає в себе Підляське піднаріччя, яке покривається більш-менш з цією територією, яку ми донині називаємо підляськими говірками; подає він головні системні прикмети цього піднаріччя⁷³. Це перший такий детальний опис підляської мовної тери-

⁷⁰ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским, т. VII, вып. 2, часть 3. Малоруссы Юго-Западного Края, Петербург, 1877, с. 458.

⁷¹ Там же, с. 463.

⁷² Там же, с. 463.

⁷³ Там же, с. 493-496.

торії, важливий та актуальний донині не тільки як історичний документ з 2-ої половини XIX ст., але й як основа для дальших досліджень підляських говірок там, де вони ще залишилися живою мовою місцевого населення.

У цьому ж таки VII-ому томі *Трудов этнографическо-статистической экспедиции...* (Петербург, 1877) була також поміщена програма, яка мала б допомогти збирати зразки народного мовлення на місцях, п.з. *Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России, по пунктам которой записаны помещаемые ниже материалы*; у програмі цій було 74 пункти, себто запитання, що вимагали відповіді в діалектному вислові⁷⁴. У відповідях на запитання цієї програми надруковано, між іншим, відповіді зі згадуваного вже села Полоски Більського повіту, а також вирізки з листа п. Андрієвського з Білої, який пише дещо про особливості говірок навколо цього повітового містечка Білої.

У матеріалі з Полосок опубліковано відповіді на всі майже пункти програми, що з грубшого характеризує систему говірки цього підляського села, а в додатку наводяться цікавіші словотвори та слова й фразеологізми, що в якійсь мірі дають уяву про лексичну систему говірки села Полосок⁷⁵. Для прикладу наводимо з цього списку слів такі форми, як **барзо**, **ци** 'чи', **сіде** 'сяде', **допіро**, **хутній**, **ниц**, **оно** 'тільки', **абашча** 'так', **але-але** 'так', **відаю** 'знаю', **жежко** 'горяче', **коёмок**, **прідива**, **міти** 'мати', **меби** 'щоби, якби', **скіль** 'звідки', **веселки** 'журавлі', **гонгол** 'ангел', **прісна душа** 'хрещена', **пашек** 'рот' та багато інших.

Поміщено тут також відповідь П. Андрієвського з міста Білої, який не дає повних відповідей на запитання програми, пояснюючи таке:

В виду неоднаковости здешнего говора, иногда на весьма небольшом пространстве, я не мог воспользоваться предложенными в вашем письме формами правописания (...) А потому,

⁷⁴ *Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России, по пунктам которой записаны помещаемые ниже материалы*, «Труды этнографическо-статистической экспедиции (...)», т. VII, вып. 2, часть 3. Малоруссы Юго-Западного Края, Петербург, 1877, с. 527-536.

⁷⁵ Там же, с. 552-554.

я поручил ученикам записувати все, буква в букву, по произношенню. Подає він деякі інформації відносно вимови **о** в закритих складах, дифтонгів на місці **о** чи **ѣ**, відносно твердості чи м'якості приголосних, а передусім **р**, називаючи притому такі місцевості, як Заболоття, Кодень, Кульчин, Ломази, Осовка, Павлів, Полоски, Славатичі, Яблочин і «Галень» (?)⁷⁶.

У цьому ж таки VII-ому томі *Трудов этнографическо-статистической экспедиции...* поміщені були цікаві інформації про територію Підляшшя. Насамперед читаємо загальну характеристику місцевих «малоросів», що відноситься до ситуації з 1869 року. Має вона особливе історичне значення і тому хочеться зачитувати хоч частину цього вислову в тодішній оригінальній російській (бо так тоді майже всі писали) формі:

Что касается собственно малорусского населения губерний Люблинской и Седлецкой, то оно подверглось сильному влиянию Польши. Оно греко-униатского вероисповедания и, благодаря фанатизму ополяченного духовенства, сильно привержено к внешней обстановке религии, обстановке католического характера. Это в особенности нужно сказать о Подлясье (...) «шептуха» или тихая обедня, заимствована от католицизма (...) пение польских молитв и проповеди на польском языке.

Хотя то население отличает себя от польского, называя униатским, а католиков поляками, но уж самое название показывает, что народ обезличен и называет себя по религии. Впрочем, в большей части меньшостей, униаты знают, что они Русины. Солидарность с остальными Малоруссами у них очень мала (...) они не знают малорусских исторических песен (...) можно удивляться, как Русины, при таких условиях, не утратили окончательно народности. Они сохранили язык, мировоззрение, нравы и обычаи; хотя несколько обезличились, утратив многие пословицы и песни. Например, ими поются на свадьбах и польские песни и употребляются немалорусские танцы, как напр. «обертас»⁷⁷.

Дальше подається характеристика поодиноких повітів та навіть окремих місцевостей щодо вживання української мови в її

⁷⁶ Там же, с. 552.

⁷⁷ *Краткая характеристика Малоруссов*, «Труды этнографическо-статистической экспедиции (...)», т. VII, вып. 2, часть 3, Петербург, 1877, с. 359.

діалектній формі, з зазначенням, скільки в даній місцевості уніятів і скільки католиків та якої мови вони вживають.

У відношенні до Більського повіту Гродненської губернії зазначено, що там до «малоросів» належать селяни (*сельское сословие*), а з мешканців містечок, *только православные мещане принадлежат к числу Малоруссов*⁷⁸.

Детальніше представлено мовно-релігійну ситуацію у Володавському, Радзинському, Більському та Константинівському повітах тодішньої Сідлецької губернії.

Він віднотовує факт, що у тодішньому **Володавському повіті** було 38 894 уніяти і всі вони користувалися українськими говірками.

Виключно уніяти мешкали у таких місцевостях Володавського повіту:

Беднаржівка (нині: Bednarzówka, gm. Dębowa Kłoda, *WU*, I, 59)⁷⁹,

Бояри (нині: Bojary, gm. Podedwórze, *WU*, I, 116),

Богутин (Bohutyn, gm. Sosnowica, *WU*, II, 115),

Вигалів (Wyhalew, gm. Dębowa Kłoda, *WU*, III, 639),

Дембіни, Дубиця (Dubica Dolna i Dubica Górna, gm. Wisznice, *WU*, I, 370),

Жджарка (Żdzarka, gm. Hańsk, *WU*, III, 791),

Забуди⁸⁰,

Зещинка (Жещинка; Żeszczynka, gm. Sosnówka, *WU*, III, 796),

Іванки, Козак (Kozaki, przysiółek, gm. Hańsk, *WU*, II, 187),

Козаржець, Константинів, Константинівка (Konstantynówka, gm. Hańsk, *WU*, II, 153),

Липинка (Lipinki, wieś, gm. Sosnówka, *WU*, II, 299),

Метілка (Mietulka, przysiółek, gm. Stary Brus, *WU*, III, 444),

Ольхівка (Olchówka, gm. Sosnowica, *WU*, II, 621),

Осмол, Переход (Przechód, gm. Sosnówka, *WU*, III, 54),

Скородниця (Skorodnica, gm. Stary Brus, *WU*, II, 231),

Старина (Starzyzna, kol., gm. Hańsk, *WU*, III, 336),

⁷⁸ Там же, с. 364.

⁷⁹ *WU* = *Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce*, t. I-III, Warszawa 1980-1982.

⁸⁰ Якщо в дужках немає сучасної польської офіційної назви, це значить, що ми її не знайшли в вищезазваному списку.

Хмелита (Chmielita, cz. wsi Sosnówka, woj. bialskopodlaskie),
Чортівка (Czortówka, cz. wsi Marianówka, gm. Dębowa Kłoda),
Шуминка (Szuminka, gm. Włodawa),
Юліанівка.

У згаданих місцевостях, чисто уніятських, мешкало тоді згідно з рахунками авторів цитованого матеріалу 3811 душ.

У тому часі уніяти становили більшість і користувалися своєю українською говіркою в таких місцевостях тодішнього Володавського повіту (разом в нижче названих місцевостях уніятів було тоді 32338 душ):

Андреїв (Andrzejów, gm. Urszulin, chełm., *WU*, I, 21),
Битинь (Bytyń, gm. Wola Uhruska, chełm., *WU*, I, 205),
Білка (Białka, gm. Dębowa Kłoda, *WU*, I, 72),
Брус (wieś Stary Brus w woj. chełmskim, *WU*, III, 325),
Вигнанка (Wyganka, gm. Sosnówka, *WU*, III, 634),
Вирики-Адампольські (Wyryki-Adampol, gm. Wyryki, *WU*, III, 646),

Вишничі (Wisznice, wieś w woj. bialskopodlaskim, *WU*, III 570),
Вінценцін (Wincencin, gm. Urszulin, chełm., *WU*, III, 565),
Войцхів (Wojciechów, gm. Hańsk, chełm., *WU*, III, 583),
Володава (miasto Włodawa, woj. chełmskie, *WU*, III, 579).
Воля Верещинська (Wola Wereszczyńska, gm. Urszulin, *WU*, III, 583),

Воля Витицька, Ганськ (Hańsk, osada w Chełmskiem, *WU*, I, 573),
Гірки (Górki, gm. Sosnowica, *WU*, I, 507),
Головно (Hołowno, gm. Podedwórze, *WU*, I, 581),
Голя (Hola, gm. Stary Brus, *WU*, I, 580),
Городище (Horodyszcze, gm. Wisznice, *WU*, I, 583),
Горостита (Хворостита) (Horostyta, gm. Wyryki, *WU*, I, 583),
Грабівка (Grabówka, gm. Podedwórze, *WU*, I, 534),
Довголіска (Dołholiska, gm. Wisznice, *WU*, I, 350),
Жолобок (Żłobek Duży i Żłobek Mały, gm. Włodawa, *WU*, III, 796),

Жуків (Żuków, gm. Włodawa, *WU*, III, 800),
Завадівка (Zawadówka, gm. Urszulin, *WU*, III, 744),
Загайки (Zahajki, gm. Wyryki, *WU*, III, 696),
Замлинець (Zamłyniec, cz. wsi Lejno, gm. Sosnowica, *WU*, III, 720),
Замолодичі (Zamolodycze, gm. Stary Brus, *WU*, III, 720),

Заліще (Zaliszcze, gm. Podedwórze, *WU*, III, 714),
 Збереже (Zbereże, gm. Wola Uhruska, *WU*, III, 752),
 Зінки (Zienki, os. gm. Sosnowica, *WU*, III, 769),
 Ігнатів (Ignaców, gm. Wyryki, *WU*, I, 596),
 Калинка (Kalinka, wieś w gm. Jabłoń, *WU*, II, 10),
 Капленоси (Kaplonosy, gm. Wyryki, *WU*, II, 32),
 Коденець (Kodeniec, gm. Dębowa Kłoda, *WU*, II, 104),
 Ковка, Колачі (Kołacze, gm. Stary Brus, *WU*, II, 136),
 Колеховичі (Kolechowice, gm. Ostrów Lub., *WU*, II, 106),
 Королівка (Korolówka, gm. Włodawa, *WU*, II, 165),
 Коси́нь (Kosyń, gm. Wola Uhruska, *WU*, II, 174),
 Красівка (Krasówka, gm. Włodawa, *WU*, II, 294),
 Красне (Krasne, gm. Uścimów w woj. lubelskim, *WU*, II, 202),
 КривOVERба, народне: **КривOVERба** (Krzywowierzba, gm. Wyryki, *WU*, II, 235),
 Кропивки (Kropiwki, gm. Sosnowica, *WU*, II, 212),
 Крулєвський Двір (Królewski Dwór, wieś w gm. Parczew, *WU*, II, 215),
 Кульчин (Kulczyn, gm. Hańsk, *WU*, II, 249),
 Лейно (Lejno, gm. Sosnowica, *WU*, II, 276),
 Линів (Łyniew, gm. Wisznice, *WU*, II, 368),
 Липівка (Lipówka, gm. Wyryki, *WU*, II, 306),
 Ліски (Laski, wieś w gm. Parczew, *WU*, II, 264),
 Ломниця (Łomnica, gm. Urszulin, *WU*, II, 355),
 Любень (Lubień, gm. Wyryki, *WU*, II, 316),
 Любичин (Lubiczyn, gm. Dębowa Kłoda, *WU*, II, 315),
 Люта (Luta, gm. Włodawa, *WU*, II, 325),
 Лютвиця, Маслохи (Maśluchy, gm. Uścimów, woj. lubelskie, *WU*, II, 420),
 Мости (Mosty, wieś i os. gm. Podedwórze, *WU*, II, 485),
 Мостиська (Mościska, gm. Sosnowica, *WU*, II, 486),
 Мацошин Великий (Macoszyn Wielki, gm. Wola Uhruska, *UW*, II, 374),
 Мацошин Малий (Macoszyn Mały, gm. Hańsk, *WU*, II, 374),
 Нетяги (Nietiahy, gm. Dębowa Kłoda, *WU*, II, 534),
 Нецілин (Niecielin, gm. Podedwórze, *WU*, II, 525),
 Окуника (Okuninka, gm. Włodawa, *WU*, II, 619),
 Ополє (Opole, gm. Podedwórze, *WU*, II, 634),

Оріхів Новий (Nowy Orzechów, gm. Sosnowica, *WU*, II, 595),
Оріхів Старий (Stary Orzechów, gm. Sosnowica, *WU*, III, 332),
Орхівок (Orchówek, gm. Włodawa, *WU*, II, 635),
Осова (Osowa, wieś i leśn. w gm. Hańsk, *WU*, II, 649),
Пахолє (Pachole, gm. Dębowa Kłoda, *WU*, II, 668),
Пішоволя (Песья-Воля) (Pieszowola, gm. Sosnowica, *WU*, II, 729),
Погорилець (Pogorzelec, gm. Sosnówka, *WU*, II, 3),
Подедвір'я (Podedwórze, w woj. białkopodl., *WU*, II, 783),
Полюбичі (Polubicze, gm. Wisznice, *WU*, III, 14),
Примірки (Przymiarki, wieś w gm. Urszulin, chełm., *WU*, III, 76),
Ровини (Rowiny, gm. Wisznice, *WU*, III, 142),
Рожанка (Różanka, gm. Włodawa, *WU*, III, 150),
Розвадівка (Rozwadówka, gm. Sosnówka, *WU*, III, 146),
Ромашки (Romaszki, gm. Łomazy, *WU*, III, 138),
Русили (Rusily, gm. Podedwórze, *WU*, III, 164),
Сапігів (Sapiehów, gm. Sosnówka, *WU*, III, 195),
Сідлице (Siedliszcze, gm. Wola Uhruska, *WU*, III, 211),
Собибір (Sobibór, wieś i os. w gm. Włodawa, *WU*, III, 259),
Соснівка (Sosnówka, wieś w woj. białkopodl., *WU*, III, 272),
Сосновиця (Sosnowica, wieś w woj. chełmskim, *WU*, III, 271),
Ставки (Stawki, gm. Włodawa, *WU*, III, 341),
Стульно (Stulno, gm. Wola Uhruska, *WU*, III, 369),
Сухава (Suchawa, gm. Wiryki, *WU*, III, 371),
Сушно (Suszn, gm. Włodawa, *WU*, III, 381),
Тисьмениця (Tyśmienica, gm. Parczew, *WU*, III, 489),
Турно (Turno, gm. Sosnowica, *WU*, III, 482),
Угнин (Uhnin, gm. Dębowa Kłoda, *WU*, III, 495),
Угурська Воля (Wola Uhruska, wieś w woj. chełmskim, *WU*, III, 599),
Устимів (Stary Uścimów, gm. Uścimów, *WU*, III, 334),
Хмилів (Chmielów, gm. Dębowa Kłoda, *WU*, I, 226),
Чепутка (Czeputka, gm. Sosnówka, *WU*, I, 278),
Шмокотівка (Szmokotówka, cz. wsi Hola, gm. Stary Brus, *WU*, III, 406),
Щесники (Szczesniki, gm. Hańsk, *WU*, III, 394),
Юзефин (Józefin, cz. wsi Zastawie, gm. Urszulin, *WU*, I, 659),
 У кількох місцевостях Володавського повіту мешкала більш-менш така сама кількість римо-католиків та уніятів, які теж ко-

ристувалися українськими говірками. До таких місцевостей за авторами інформації належали місцевості:

Баб'янка (Babianka, wieś i kol. w gm. Parczew, *WU*, I, 32),

Застав (Zastawie, wieś w gm. Urszulin, *WU*, III, 737),

Лісок (Лясек) (Laski, wieś w gm. Parczew, *WU*, II, 269),

Романів (Romanów, gm. Sosnówka, *WU*, III, 137),

У порівняно меншій групі місцевостей Володавського повіту римо-католики становили більшість населення, уніяти ж там були меншістю, але зберегли вони на той час ще свою українську говірку і нормально користувалися нею; до таких місцевостей автори інформації зараховують:

Антополь (Antopol, gm. Podedwórze, *WU*, I, 27),

Борки (Borki, cz. wsi Plebania Wola, gm. Dębowa Kłoda, *WU*, I, 124),

Бурядів (Buradów, gm. Parczew, *WU*, I, 198),

Верещин (Wereszczyn, gm. Urszulin, *WU*, III, 527),

Волоська-Воля (Wołoskowola, gm. Stary Brus, *WU*, III, 604),

Грудок (Gródek, wieś w gm. Siemień, *WU*, I, 554),

Домінічин (Dominiczyn, gm. Stary Brus, *WU*, I, 355),

Дроздівка (Drozdówka, gm. Uścimów, *WU*, I, 366),

Дубова-Колода (Dębowa Kłoda wieś, *WU*, I, 324),

Єдлянка (Jedlanka, os. w gm. Parczew, *WU*, I, 645),

Застава (Zastawie, wieś w gm. Wola Uhruska, *WU*, III, 737),

Козубата (Kozubata, wieś w gm. Urszulin, *WU*, II, 195),

Конюхи, Липняк (Lepniak, gm. Sosnowica, *WU*, II, 302),

Любовиж (Lubowiz, gm. Stary Brus, *WU*, II, 320),

Макошка (Makoszka, gm. Dębowa Kłoda, *WU*, II, 385),

Маріянка (Marianka, gm. Stary Brus, *WU*, II, 407),

Острів (Ostrów Lubelski, miasto, *WU*, II, 658),

Парчів (Parczew, miasto, *WU*, II, 685),

Псхи (Piechy, gm. Podedwórze, *WU*, II, 718),

Полодь (kol. Połód, gm. Włodawa, *WU*, III, 16),

Савин (Sawin, wieś w Chełmskiem, *WU*, III, 199),

Сосновиця (Sosnowica, wieś w chełm., *WU*, III, 271),

Степків (Stępków, gm. Dębowa Kłoda, *WU*, III, 374),

Угруськ (Uhrusk, gm. Wola Uhruska, *WU*, III, 495),

Уяздів (Ujazdów, wieś w gm. Hańsk, *WU*, III, 495),

Шлюбів (Szlubów, część wsi Opole, gm. Podedwórze, *WU*, III, 406),

З вищенаведеного списку чотирьох груп місцевостей б. Володавського повіту виникає, що значна більшість населення цього повіту в другій половині XIX ст. належала до східного віросповідання (уніяти), а їх мовою були українські говірки південно-підляського типу, частково вже на границі з холмськими.

У **Більському повіті** в тому самому часі (60-і роки XIX ст.) за подібними підрахунками мешкало 32020 уніятів й усі вони користувалися своєю українською підляською говіркою. З точки зору кількості українців-уніятів в Більському повіті того часу автори інформації поділили місцевості цього повіту на 3 основні групи, а саме:

1. Місцевості, в яких мешкали самі уніяти, які говорили підляськими українськими говірками, до цієї групи належать:

Бур, Вигода, Волошки (Wołoszki, os. w gm. Piszczac, *WU*, III, 604),

Воргулі (Worgule, wieś i os. w gm. Leśna Podl., *WU*, III, 605),

Голешів (Holeszów, gm. Hanna, *WU*, I, 581),

Даньці (Dańce, gm. Hanna, *WU*, I, 297),

Довгоброди (Dolhobrody, gm. Hanna, *WU*, I, 350),

Ельжбєцин (Elżbiecin, gm. Kodeń, *WU*, I, 407),

Желівше, Жуки (Żuki: wsie w gm. Terespol i Tuczna, *WU*, III, 799),

Кузавка (Kuzawka, gm. Sławatycze, *WU*, II, 259),

Легути, Лядзька (Lack, gm. Hanna, *WU*, II, 267),

Михальків (Michałków, gm. Terespol, *WU*, II, 432),

Муравець (Murawiec, gm. Terespol, *WU*, II, 493),

Огородники Великі (Ogrodniki, wieś, gm. Biała Podl., *WU*, II, 613),

Павлюки (Pawłuki, gm. Hanna, *WU*, II, 698),

Паросля (Parośla, gm. Sławatycze, *WU*, II, 686),

Пниська (Pniski, przys. gm. Sławatycze, *WU*, II, 753),

Пшесмики (Przesmyki, kol., gm. Leśna Podl., *WU*, III, 63),

Самовичі (Samowicze, gm. Terespol, *WU*, III, 194),

Сугри (Sugry, część wsi Kodeń, *WU*, III, 374),

Теребички (Terebiski, gm. Sławatycze, *WU*, III, 455),

Янівка (Janówka, gm. Biała Podl.).

2. Місцевості, в яких уніяти, що користувалися місцевими українськими говірками, становили абсолютну більшість:

Березівка (Berezówka, gm. Zalesie, *WU*, I, 63),

Бокинка (Bokinka Królewska i Bokinka Pańska, gm. Tuczna, *WU*, I, 116),
Болотків (Błotków Duży, gm. Terespol, *WU*, I, 104),
Бурвин (Burwin, gm. Łomazy, *WU*, I, 199),
Вичілки (Wyczółki, gm. Piszczac, *WU*, III, 631),
Воскреничі Великі (Woskrzenice Duże, gm. Biała Podl., *WU*, III, 606),
Воскреничі Малі (Woskrzenice Małe, gm. Biała Podl.)
Вулька Добринська (Wólka Dobryńska, gm. Zalesie, *WU*, III, 618),
Вулька Заболотська (Wólka Zabłocka, gm. Tuczna, *WU*, III, 618),
Вулька Корчівська (Wólka Korczowska, gm. Łomazy, *WU*, III, 613),
Вулька Костенецька (Wólka Kościeniewicka, gm. Piszczac, *WU*, III, 613),
Ганна (Hanna, wieś, *WU*, I, 573),
Горбів (Horbów, gm. Zalesie, *WU*, I, 582),
Гусинка (Husinka, gm. Biała Podl., *WU*, I, 589),
Грабанів (Grabanów, gm. Biała Podl., *WU*, I, 525),
Деречанка (Dereczanka, gm. Zalesie, *WU*, I, 315),
Добратичі (Dobratycze, gm. Kodeń, *WU*, I, 338),
Добринка (Dobrynka, gm. Piszczac, *WU*, I, 341),
Добринь (Dobryń Duży i Dobryń Mały, gm. Zalesie, *WU*, I, 341),
Докудів (Dokudów, gm. Biała Podl., *WU*, I, 344),
Дубів (Dubów, gm. Łomazy, *WU*, I, 371),
Дубровиця Велика (Dąbrowica Duża, gm. Tuczna, *WU*, I, 307),
Дубровиця Мала (Dąbrowica Mała, gm. Piszczac, *WU*, I, 307),
Заболоття (Zabłocie, gm. Kodeń, *WU*, III, 666),
Загорів (Zagórów, gm. Piszczac, *WU*, III, 683),
Залісся (Zalesie, wieś, *WU*, III, 708),
Залютинь (Zalutyń, gm. Piszczac, *WU*, III, 714),
Заньків (Zańków, gm. Sławatycze, *WU*, III, 722),
Кисвець (Kijowiec, gm. Zalesie, *WU*, II, 74),
Кобиляни Надбужні (Kobylany, gm. Terespol, *WU*, II, 96),
Кодень (Kodeń, wieś, *WU*, II, 184),
Кожанівка (Kozanówka, gm. Kodeń, *WU*, II, 195),
Колода (Kłoda Duża i Kłoda Mała, gm. Zalesie, *WU*, II, 89),
Колпинок (Kolpin, gm. Terespol, *WU*, II, 141),
Колиховщицна, Конти (Kąty, gm. Kodeń, *WU*, II, 141),

Копитів (Kopytów, gm. Kodeń, *WU*, II, 165),
 Корощин (Koroszczyń, gm. Terespol, *WU*, II, 165),
 Корчівка (Korcówka, gm. Łomazy, *WU*, II, 163),
 Костеневичі (Kościeniewice, gm. Piszczac, *WU*, II, 178),
 Костомолоти (Kostomłoty, gm. Kodeń, *WU*, II, 173),
 Кочуківка (Koczukówka, gm. Zalesie, *WU*, II, 103),
 Кошоли (Koszoły, gm. Łomazy, *WU*, II, 176),
 Красівка (Krasówka, gm. Łomazy, *WU*, II, 204),
 Кривовілька (Krzywówka, gm. Ślawatycze, *WU*, II, 235),
 Лебедів (Lebiedziew, gm. Terespol, *WU*, II, 274),
 Ленюшки (Leniuszki, gm. Tucznа, *WU*, II, 278),
 Ломази (Łomazy, wieś, *WU*, II, 354),
 Луківці (Łukowce, gm. Biała Podl., *WU*, II, 365),
 Любатин (Lubatynek, gm. Łomazy, *WU*, II, 314),
 Любенка (Lubienka, gm. Łomazy, *WU*, II, 316),
 Ляхівка (Lachówka Duża i Mała, gm. Zalesie, *WU*, II, 267),
 Мазанівка (Mazanówka, gm. Tucznа, *WU*, II, 422),
 Малашевичі Великі (Małaszewicze Duże, gm. Terespol, *WU*, II, 395),
 Малашевичі Малі (Małaszewicze Małe, gm. Terespol, *WU*, II, 395),
 Малева-Гора (Malowa Góra, gm. Zalesie, *WU*, II, 391),
 Маньковичі (Mańkowice: część wsi Bokinka Królewska, gm. Tucznа, *WU*, II, 403),
 Матяшівка (Matiaszówka, gm. Tucznа, *WU*, II, 421),
 Межилісь (Międzyłесь, gm. Tucznа, *WU*, II, 446),
 Огородники, Огородники Малі (Ogrodniki, wieś w gm. Biała Podl. i w gm. Tucznа, kol. w gm. Piszczac i Terespol, *WU*, II, 613),
 Окчин (Okczyn, gm. Kodeń, *WU*, II, 616),
 Ольшанка (Olszanki, gm. Kodeń, *WU*, II, 624),
 Ортель Княжий (Ortel Książęcy, gm. Biała Podl., *WU*, II, 638),
 Ортель Королівський (Ortel Królewski, gm. Piszczac, *WU*, II, 638),
 Перковичі (Perkowice, gm. Biała Podl., *WU*, II, 703),
 Пищаць (Piszczac, wieś, *WU*, II, 741),
 Полоски (Połoski, gm. Piszczac, *WU*, III, 16),
 Полятичі (Polatycze, gm. Terespol, *WU*, III, 10),
 Поросюки (Porosiuki, gm. Biała Podl., *WU*, III, 30),
 Розбитівка (Rozbitówka, gm. Tucznа, *WU*, III, 143),
 Россош (Rossosz, gm. Łomazy, *WU*, III, 140),

Сельчик (Sielczyk, gm. Biała Podl., *WU*, III, 212),
Сидорки (Sidorki, gm. Biała Podl., *WU*, III, 207),
Ситник (Sitnik, gm. Biała Podl., *WU*, III, 223),
Славатичі (Sławatycze, wieś, *WU*, III, 249),
Славатинськ, Славатинськ Інститутський, Славатинськ Княжий,

Стасівка (Stasiówka, gm. Łomazy, *WU*, III, 337),
Стиржинець (Styrzyniec, gm. Biała Podl., *WU*, III, 370),
Студзянка (Studzianka, gm. Łomazy, *WU*, III, 367),
Теребеля (Terebela, gm. Biała Podl., *WU*, III, 454),
Хорощинка (Choroszczyńska, gm. Tuczna, *WU*, I, 234),
Хотилів (Chotyłów, gm. Piszczac, *WU*, I, 236),
Ціцібор Великий (Cicibór Duży, gm. Biała Podl., *WU*, I, 248),
Ціцібор Малий (Cicibór Mały, gm. Biała Podl., *WU*, I, 248),
Чоснівка (Czosnówka, gm. Biała Podl., *WU*, I, 286),
Шенейки (Szenejki, przysiółek w gm. Łomazy, *WU*, III, 400),
Шостаки (Szostaki, gm. Kodeń, *WU*, III, 407),
Юсаки (Jusaki, wieś w gm. Łomazy, *WU*, I, 669),
Яблочин (Яблочна) (Jabłeczna, gm. Sławatycze, *WU*, I, 603),

У кількох місцевостях Більського повіту переважали тоді римокатолики, але уніяти в цих місцевостях зберегли свою рідну говірку. Така ситуація була в місцевостях:

Біла з передмістями (Biała Podlaska, miasto, *WU*, I, 70),
Білка (Białka, część miasta Biała Podl., *WU*, I, 72),
Вулька Плсбанська (Wólka Plebańska, gm. Biała Podl., *WU*, III, 616),

Горбів (Horbów-Kolonia, gm. Zalesie, *WU*, III, 616),
Копитник (Kopytnik, gm. Łomazy, *WU*, II, 162),
Лішна (Liszna, gm. Sławatycze, *WU*, II, 312),
Піщаць (фільварок) (Piszczac-Kolonia, gm. Piszczac, *WU*, II, 741),
Саївка (Sajówka, gm. Sławatycze, *WU*, III, 192),
Тересполь (Terespol, miasto, *WU*, III, 455),
Тучна (Tuczna wieś, *WU*, III, 480),

З цього виникає, що абсолютна більшість населення б. Більського повіту належала в другій половині XIX ст. до східного віросповідання (уніяти), а їх щоденною мовою були українські підляські говірки.

У б. **Константинівському повіті** в тому самому часі (60-і роки XIX ст.) за такими ж підрахунками мешкало 26 586 уніятів і всі вони тоді користувалися своєю українською говіркою. Автори інформації про українців (*малоросів*) у Константинівському повіті ділять місцевості цього ж повіту на кілька груп, а саме:

1. Місцевості, в яких проживали тоді тільки уніяти з їх рідною українською підляською говіркою:

Борсуки (Borsuki, gm. Sarnaki, *WU*, I, 134),

Бубель-Луковський (Bubel-Łukowska, gm. Janów Podl., *WU*, I, 172),

Бухари, Вигнанка (Wycznanka, gm. Kąkolewnica Wsch., *WU*, III, 634),

Вигода (Wygoda, gm. Huszlew, *WU*, III, 634),

Вороблин (Wróblin, gm. Janów Podl., *WU*, III, 622),

Гарахвости (Harachwosty, gm. Huszlew, *WU*, I, 573),

Гушлів (Huszlew, wieś, *WU*, I, 590),

Дзядківське (Dziadkowskie, gm. Huszlew, *WU*, I, 386),

Журавлівка (Żurawłówka, gm. Huszlew, *WU*, III, 802),

Заканалє (Zakanale, gm. Konstantynów, *WU*, III, 699),

Зачопки (Zaczopki, gm. Rokitno, *WU*, III, 674),

Зені (Zienie, gm. Huszlew, *WU*, III, 765),

Кленовниця (Klonownica Duża, gm. Janów Podl., *WU*, II, 86),

Кобиляни (Kobylany, gm. Stara Kornica, *WU*, II, 96),

Ковбаски (Kielbaski, gm. Stara Kornica, *WU*, II, 69),

Комарно (Komarno, gm. Konstantynów, *WU*, II, 141),

Копці (Kopce, gm. Huszlew, *WU*, II, 159),

Кочик (Kock, cz. wsi Turów, gm. Kąkolewnica Wsch., *WU*, II, 106),

Кривоснити (Krzywośnity, gm. Huszlew, *WU*, II, 235),

Кравці (Krawce, gm. Huszlew, *WU*, II, 205),

Криниця, Кричів, Кузавка, Кукурики, Ленги, Лепки, Липниця (Lipnica, gm. Rokitno, *WU*, II, 302),

Маринка (Marynki, kol. gm. Platerów, *WU*, II, 416),

Мешки (Meszki, gm. Łosice, *WU*, II, 427),

Милойки, Мостів (Mostów, gm. Huszlew, *WU*, II, 485),

Незнанка (Nieznanki, gm. Huszlew, *WU*, II, 536),

Мшанна (Mszanna, gm. Olszanka, *WU*, II, 491),

Новосілки (Nowosielec, gm. Łosice, *WU*, II, 585),

Ольшанка (Olszanka, wieś, *WU*, II, 625),
Ольшин (Olszyn, gm. Rokitno, *WU*, II, 628),
Проснів, Рачки (Raczki, gm. Sarnaki, *WU*, III, 99),
Рокитно (Rokitno, wieś, *WU*, II, 134),
Рутка, Свилярів (Świniarów, gm. Łosice, *WU*, III, 439),
Сливонка, Чухляби (Czuchleby, gm. Łosice, *WU*, I, 287),
Юневичі (Juniewiczze, gm. Huszlew, *WU*, I, 667).

2. Група місцевостей, в яких уніяти становили абсолютну більшість:

Биндюга (Binduga, gm. Sarnaki, *WU*, I, 190),
Блоні (Błonie, gm. Janów Podl., *WU*, I, 99),
Богукали (Bohukały, gm. Terespol, *WU*, I, 115),
Бонин (Bonin, gm. Sarnaki, *WU*, I, 119),
Бубель-Гранна (Bubel-Granna, gm. Janów Podl., *WU*, I, 172),
Буковиці (Bukowice, gm. Leśna Podl., *WU*, I, 193),
Бучиці Нові (Nowe Buczyce, cz. wsi Nowy Pawłów, gm. Janów Podl., *WU*, II, 565),
Бучиці Старі (Stare Buczyce, gm. Janów Podl., *WU*, III, 310),
Витулин (Witulín, gm. Leśna Podl., *WU*, III, 576),
Виховичі (Wichowicze, gm. Konstantynów, *WU*, III, 534),
Возники (Woźniki, gm. Łosice, *WU*, III, 606),
Вулька Носівська (Wólka Nosowska, gm. Stara Kornica, *WU*, III, 615),
Гнойно (Gnojno, gm. Konstantynów, *WU*, I, 472),
Головчиці (Hołowczyce-Kolonia, gm. Sarnaki, *WU*, I, 581),
Голодниця (Hołodnica, gm. Rokitno, *WU*, I, 581),
Горошки (Horoszkі Duże i Małe, gm. Sarnaki, *WU*, I, 583),
Грудь, Давиди (Dawidy, gm. Olszanka, *WU*, I, 298),
Дерло (Derło, gm. Rokitno, *WU*, I, 316),
Дзенцьоли (Dzięcioły, gm. Łosice, *WU*, I, 401),
Дроблин (Droblin, gm. Leśna Podl., *WU*, I, 364),
Дубичі (Dubicze, gm. Stara Kornica, *WU*, I, 370),
Забуже (Zabuże, gm. Sarnaki, *WU*, III, 671),
Заколинки, Залісся (Zalesie, gm. Stara Kornica, *WU*, III, 708),
Запіще, Кашмирів, Киселів (Kisielew, gm. Platerów, *WU*, II, 76),
Кленовниця Мала (Klonownica Mała, gm. Janów Podl., *WU*, II, 86),
Ковнати (Kownaty, gm. Huszlew, *WU*, II, 187),

Клепачів (Klepaczew, gm. Sarnaki, *WU*, II, 79),
Колчин (Kolczyn, gm. Rokitno, *WU*, II, 137),
Корниця (Stara Kornica, wieś, *WU*, III, 289),
Корчівка (Korczówka, gm. Olszanka, *WU*, II, 163),
Костанка, Кошелівка (Koszelówka, gm. Stara Kornica, *WU*, II, 176),
Красна (Krasna, gm. Huszlew, *WU*, II, 201),
Кричів (фольварк) (Krzyczew, gm. Terespol, *WU*, II, 229),
Лави (Ławy, gm. Huszlew, *WU*, II, 336),
Межевники, Михалки (Michałki, gm. Rokitno, *WU*, II, 432),
Мокрани Нові (Nowe Mokrany, gm. Zalesie, *WU*, II, 572),
Мокрани Старі (Stare Mokrany, gm. Zalesie, *WU*, III, 316),
Неплі (Neple, gm. Terespol, *WU*, II, 522),
Носів (Nosów, gm. Leśna Podl., *WU*, II, 543),
Осівка (Ossówka, gm. Leśna Podl., *WU*, II, 652),
Остромончин (Ostromęczyn, gm. Platerów, *WU*, II, 654),
Павлів, Павлів Новий (Nowy Pawłów, gm. Janów Podl., *WU*, II, 596),

Палка, Прохенки, Пучиці (Puczyce, gm. Platerów, *WU*, III, 88),
Роскош, Сервин (Serwin, gm. Rokitno, *WU*, III, 202),
Сerpелиці (Serpelice, gm. Sarnaki, *WU*, III, 202),
Свори (Swory, gm. Biała Podl., *WU*, III, 383),
Сицина (Sycyna, gm. Biała Podl., *WU*, III, 384),
Топорів (Toporów, gm. Łosice, *WU*, III, 463),
Фолярічі, Хлопків (Chłopków, gm. Platerów, *WU*, I, 224),
Хотичі (Chotycze, gm. Łosice, *WU*, I, 236),
Целесниця (Cieleśnica, gm. Rokitno, *WU*, I, 250),
Цілуйки (Cełujki, gm. Biała Podl., *WU*, I, 212),
Чебераки (Czeberaki, gm. Stara Kornica, *WU*, I, 275),
Шидлівка (Szydłówka, gm. Olszanka, *WU*, III, 414),
Шпаки (Szpaki-Kolonia, gm. Stara Kornica, *WU*, III, 408).

3. Місцевості, в яких була більш-менш однакова кількість римо-католиків і уніятів, причому уніяти там говорили по-українськи, а римо-католики – по-польськи:

Криниця, Лани (Łany, część wsi Krzyczew, gm. Terespol, *WU*, II, 332),

Макарівка (Makarówka, gm. Huszlew, *WU*, II, 385),

Ольшин (фільварок) (Olszyn, gm. Rokitno, *WU*, II, 628),

Ториськи.

4. Місцевості, в яких переважали римо-католики, але уніяти, хоч становили меншість, зберегли свою українську говірку:

Авульс (фільварок) (Awuls, cz. wsi Belcząc, gm. Czemierniki, *WU*, I, 30),

Александрівка (Aleksandrówka, gm. Drelów, *WU*, I, 18),

Болести (Bolesty, gm. Olszanka, *WU*, I, 117),

Бордзилівка Нова (Nowa Bordziłówka, gm. Leśna Podl., *WU*, II, 544),

Валим (Walim, gm. Stara Kornica, *WU*, III, 511),

Вандополь (Wandopol, gm. Konstantynów, *WU*, III, 514),

Верхліс (Werchlis, gm. Janów Podl., *WU*, III, 526),

Воронець (Woroniec, gm. Komarówka Podl., *WU*, III, 605),

Вулька-Лисовська (Wólka Łysowska, gm. Przesmyki, woj. siedleckie, *WU*, III, 614),

Головчиці (Hołowczyce-Kolonia, gm. Sarnaki, *WU*, I, 581),

Грушнів (Hruszniew, gm. Platerów, *WU*, I, 584),

Гурки (Górki, gm. Platerów, *WU*, I, 507),

Дуплевиці, Климчиці (Klimczyce, gm. Sarnaki, *WU*, II, 83),

Комарно (Komarno, gm. Konstantynów, *WU*, II, 141),

Константинів (Konstantynów, wieś i kol., *WU*, II, 152),

Кошелівка (Koszelówka, gm. Stara Kornica, *WU*, II, 176),

Кржимовськ (Krzymowskie, gm. Biała Podl., *WU*, II, 230),

Лісів, Лосиці (miasto Łosice, *WU*, II, 357),

Мишковиці (Myszkowice, gm. Platerów, *WU*, II, 497),

Межвиці, Менженин (Mężenin, gm. Platerów, *WU*, II, 428),

Немойки (Niemojki, gm. Łosice, *WU*, II, 531),

Острів (Ostrów, gm. Janów Podl., *WU*, II, 657),

Парків Пруський, Парків Руський, Плосків (Płosków, gm. Sarnaki, *WU*, II, 750),

Покинянка (Pokinianka, gm. Rokitno, *WU*, III, 5),

Потруси, Пратулин (Pratulín, gm. Rokitno, *WU*, III, 46),

Пржесмики (Przesmyki, kol., gm. Leśna Podl., *WU*, III, 63),

Ржевуски (Rzewuski, gm. Sarnaki, *WU*, III, 184),

Розвадів (Rozwadów, gm. Sarnaki, *WU*, III, 146),

Рокитно (Rokitno, wieś, *WU*, III, 134),

Рогач, Рудник (Rudnik, gm. Łosice, *WU*, III, 158),

Сарнаки (Sarnaki, wieś, *WU*, III, 196),

Сосновець (Sosnowiec, część wsi Turów, gm. Kąkolewnica Wsch., *WU*, III, 271),

Старії (Starynki, część wsi Rokitno, *WU*, III, 336),

Сухов-Пенька (?), **Терликів** (Terlików, gm. Sarnaki, *WU*, III, 456),

Хлібчин (Chlebczyn, gm. Sarnaki, *WU*, I, 223),

Цілесниця (фільварок) (Cieleśnica, gm. Rokitno, *WU*, I, 250),

Чухів (Czuchów, gm. Platerów, *WU*, I, 287),

Шавли (Szawły, gm. Olszanka, *WU*, III, 390),

Шидлоляс, Янів (Janów Podlaski, wieś, *WU*, I, 625),

Янівка.

У б. Радзинському повіті інформатори нараховують кілька груп місцевостей за кількістю уніятів і римо-католиків та з точки зору вживання ними українських підляських говірок. Це такі групи місцевостей за згаданою статтею⁸¹.

1. Місцевості в яких жили тільки уніяти і вони користувалися українськими говірками (разом у цих місцевостях Радзинського повіту було 6283 душі):

Береза (Bereza, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, I, 63),

Березовий Кут (Brzozowy Kąt, gm. Komarówka Podl., *WU*, I, 169),

Валінна (Walinna, gm. Komarówka Podl., *WU*, III, 512),

Вільчисько, Віторож (Witoroż, gm. Drelów, *WU*, III, 574),

Данівка (Danówka, gm. Drelów, *WU*, I, 297),

Долга (Dołha, gm. Drelów, *WU*, I, 350),

Долголенка (Długoleńka, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 329),

Дрелів (Drelów, wieś, *WU*, I, 363),

Жероцін (Żerocin, gm. Drelów, *WU*, I, 706),

Задвірне (Zadworne, cz. m. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 676),

Засідки (Zasiadki, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 736),

Квасівка (Kwasówka, gm. Drelów, *WU*, II, 263),

Комарево Старе, Котелики, Ліщанка (Leszczanka, gm. Drelów, *WU*, II, 280),

Лузки (Łózki, gm. Drelów, *WU*, II, 360),

Перещівка (Pereszcówka, gm. Drelów, *WU*, II, 703),

Пугачі (Puchacze, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 87),

Пшеходзіско (Przechodzisko, gm. Drelów, *WU*, III, 54),

⁸¹ Краткая характеристика Малоруссов (див. вище), с. 372-373.

Савки (Sawki, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 199),
Сагайки, Ситно (Sitno, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 223),
Столпно (Stołpno, cz. m. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 352),
Сурмачі (Surmacze, gm. Biała Podl., *WU*, III, 380),
Тулилів (Tuliłów, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 480),
Утрівка (Utrówka, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 505),
Шахи (Szachy, gm. Drelów, *WU*, III, 386),
Шостка (Szóstka, gm. Drelów, *WU*, III, 408).

2. Група місцевостей, в яких уніяти становили абсолютну більшість (разом 10825 уніятів та 744 римо-католиків), причому всі вони говорять по-українськи, себто вживають українських місцевих говірок (*говорят по-малорусски*); це такі місцевості:

Виски (Wiski, gm. Komarówka Podl., *WU*, 569),
Високе (Wysokie, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 649),
Воронець (Woroniec, gm. Komarówka Podl., *WU*, III, 605),
Ворси (Worsy, gm. Drelów, *WU*, III, 605),
Вулька Комаровська (Wółka Komarowska, gm. Komarówka Podl., *WU*, III, 613),

Вулька Лузецька (Wółka Łózecka, gm. Drelów, *WU*, III, 614),
Голяси (фільварок), **Гусь** (Gęś, gm. Jabłoń, *WU*, I, 453),
Давиди (Dawidy, gm. Jabłoń *WU*, I, 298),
Деревічна (Derewiczna, gm. Komarówka Podl., *WU*, I, 316),
Жабці (Żabce, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 783),
Желізна (Żelizna, gm. Komarówka Podl., *WU*, III, 794),
Занівка (Zaniówka, gm. Parczew, *WU*, III, 722),
Збулитів Великий (Zbulitów Duży, gm. Radzyń Podl., *WU*, III, 755),

Козли (Kozły, gm. Łomazy, *WU*, II, 194),
Колемброди (Kolembrody, gm. Komarówka Podl., *WU*, II, 107),
Коліно (Kolano, gm. Jabłoń, *WU*, II, 105),
Костри (Kostry, gm. Milanów, *WU*, II, 173),
Кудри (Kudry, gm. Jabłoń, *WU*, II, 247),
Кшевиця (Krzewica, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, II, 228),
Лися-Вулька (Lisiowółka, gm. Wohyń, *WU*, II, 310),
Луковисько (Łukowisko, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, II, 365),
Мані (Manie, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, II, 403),
Могилка (Mogilki, cz. wsi Kostry, gm. Milanów, *WU*, II, 474),
Осова (Ossowa, gm. Wohyń, *WU*, II, 651),

Пашенки (Paszenki, gm. Jabłoń, *WU*, II, 695),
Прилуки (Przyłuki, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 75),
Рад (Radcze, gm. Milanów, *WU*, III, 100),
Рогозниця (Rogoźnica-Kolonia, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 130),

Рудно (Rudno, gm. Milanów, *WU*, III, 159),
Тлустець (Tłusćiec, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 457),
Чебераки (Czeberaki, gm. Milanów, *WU*, I, 275),
Шайдівка, Яблонь (Jabłoń, wieś, *WU*, I, 605),
Ясенка Руська (Jasionka, gm. Parczew, *WU*, I, 605),

3. Місцевості, в яких уніяти, що говорять по-українськи (місцевими говірками), римо-католики натомість говорять там по-польськи:

Безволя (Bezwola, gm. Wohyń, *WU*, I, 66),
Війтівство Вогинь, Вогинь (Wohyń, wieś, *WU*, III, 583),
Лісничівка (дворище), **Плянта** (Planta, gm. Wohyń, *WU*, II, 743),
Пшегаліни Б (Przegaliny Duże i Małe, gm. Komarówka Podl., *WU*, III, 59),

Руденець (фільварок) (Rudzieniec, gm. Milanów, *WU*, III, 164),
Устшеш (Ustrzerz, gm. Radzyń Podl., *WU*, III, 504).

4. У кількох місцевостях така сама кількість уніятів та римо-католиків, причому в селі

Пшегаліни Малі (Przegaliny Małe, gm. Komarówka Podl., *WU*, III, 59) населення користується двома мовами, натомість у місцевостях

Гурне (Górne, kol. gm. Wohyń, *WU*, I, 514),
Пшегаліни А (село і фільварок) уніяти і римо-католики користуються місцевими українськими говірками.

5. Група місцевостей, в яких переважають уніяти, але всі вже говорять по-польськи:

Августівка (Augustówka, wieś w gm. Siemień, *WU*, I, 29),
Глинний Сток (Glinny Stok, gm. Siemień, *WU*, I, 462),
Жмінне (Żminne, gm. Siemień, *WU*, III, 797),
Стасинів (Stasinów, gm. Radzyń Podl., *WU*, III, 337),
Чех (?).

У селі **Рогозничка** (Rogoźniczka, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 130) така сама кількість уніятів та римо-католиків, але, як пишеться в інформації, *господствует польский язык*.

У нижченазваних місцевостях переважають римо-католики, причому уніяти також уже говорять по-польськи:

Грабовець (Grabowiec, gm. Kąkolewnica Wsch., *WU*, I, 531),
Всжбувка (Wierzbówka, gm. Parczew, *WU*, III, 550),
Дзялинь (Działyń, gm. Siemień, *WU*, I, 394),
Єльніця (Jelnica, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, I, 648),
Жечиця (Rzeczycza, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 179),
Заблоце (Zabłocie, kol., gm. Milanów, *WU*, III, 666),
Збулитів Малий (Zbulitów Mały, gm. Wohyń, *WU*, III, 755),
Копина (Kopina, gm. Milanów, *WU*, II, 160),
Межиріччя (Międzyrzec Podlaski, *WU*, II, 446),
Милків (Milków, gm. Siemień, *WU*, II, 453),
Овешанка, Отшакли, Пшевлока А і Б (Przewłoka, gm. Parczew, *WU*, III, 63),
Радзинь (Radzyń Podlaski, miasto, *WU*, III, 108),
Руська-Воля, Турів (Turów, gm. Kąkolewnica Wsch., *WU*, III, 483),

Ціхостів (Cichostów, gm. Milanów, *WU*, I, 248),
Юліополь (Juliopol, gm. Siemień, *WU*, I, 667).

6. У групі кількох місцевостей, хоч і переважали римо-католики кількісно, пануючими були українські місцеві говірки. Така ситуація була в таких селах і фільварках б. Радзинського повіту:

Боянівка (Bojanówka, gm. Wohyń, *WU*, I, 116),
Вимислє (Wymysle, cz. wsi Bezwola, gm. Wohyń, *WU*, III, 643),
Домброва (Dąbrowa, cz. wsi Bojanówka, gm. Wohyń, *WU*, I, 301),
Зеленець (Zieleniec, kol., gm. Milanów, *WU*, III, 763),
Комарівка (Komarówka Podl., wieś, *WU*, II, 142),
Милянів (Milanów, wieś, *WU*, II, 450),
Омельно (Omeliny, cz. wsi Radcze, gm. Milanów, *WU*, II, 631),
Рудники (Rudniki, gm. Międzyrzec Podl., *WU*, III, 158).

У б. Радзинському повіті, як бачимо, мовна ситуація у другій половині XIX ст. була вже складна і типова для перехідної і змішаної мовної території. Уніятів у цьому повіті було ще тоді понад 21 000, деякі з них, однак, уже переходили в домашньому навіть вжитку на польську мову, хоч була ще й така ситуація, що римо-католики говорили ще по-українськи.

Нам здавалося, що ці інформації про кількість та географічне розположення уніятів, які користувалися, як правило, україн-

ськими підляськими говірками, з другої половини ХІХ ст. важливі також для історії цих говірок. І тому ми затрималися на цій справі довше.

У цьому більш-менш часі появилася інформація про малоросів на цій же території А. Риттиха в *Приложениях к материалам для этнографии Царства Польского* (1864), де він у розділі *Малороссы* подає характеристику народної культури місцевих українців і кільканадцять пісень⁸². Це, як здається, той самий А. Ф. Риттих, який у 1911 році дуже занепокоївся українофільським рухом в Україні (в *Юго-Западном Крае*), коли протиставляючи Білорусь (*Северо-Западный Край*) Україні, так виразив своє занепокоєння у відношенні до національного самоусвідомлення народу:

*Юго-Западно-Русский Край находится в лучшем положении по климату и почве*⁸³. (...) *К особенностям Юго-Западного Края следует отнести появление там с 60-х годов ХІХ ст. украинофильства, сильно тепер подогреваемого австрийскими агентами*⁸⁴. *Это дело, с обществом Шевченки*⁸⁵ (так!) *во главе, какою-то оперою Наталки-Полтавки и ограниченным числом фантазеров, полагающих, что Малороссия, малороссы, со своим неразработанным наречием и своими чумаками, может самостоятельно существовать, не нуждаясь в общем отчестве – России!*⁸⁶. Але ми тут трохи відходимо від теми й зайшли дещо вперед.

У 1872 році у Львівській газеті *Правда*⁸⁷ появилася картина про Підляшшя, написаний відомим українським письменником Іваном Нечуєм-Левицьким, де багато місця присвятив він також своїм обсерваціям підляських говірок на лінії Біла Підляська – Яблочин. У цій статті під заголовком *Мандрівка на україн-*

⁸² А. Риттих, *Приложение к материалам для этнографии Царства Польского. Губернии Люблинская и Августовская*, Санкт-Петербург, 1864.

⁸³ У порівнянні з «Северо-Западным Краем», який на його думку, «темнее, запуганнее, гораздо смиреннее, чем Юго-Западный Край» (А. Риттих, *Обиженный край. С картой Западно-Русского Края*, Санкт-Петербург, 1911, с. 46).

⁸⁴ Цю думку, до речі, повторювали також деякі інші кола, головним чином, єндеки.

⁸⁵ Йдеться тут про Наукове Товариство імені Шевченка у Львові.

⁸⁶ А. Риттих, *Обиженный Край*, Санкт-Петербург, 1911, с. 47.

⁸⁷ *Правда*, 1872, № 7, с. 310-317; № 8, с. 373-382; № 9, с. 423-431.

Діти з садка, веденого Лесею Кукавською, у Києві. 1941 рік. Знімок з фондів Українського архіву (з альбому Ірини Шумовської).

ське Підлясся, написаний по-українськи, що було тоді рідкістю, коли йдеться про наукові розвідки, наводить письменник діалектні особливості, вболіває над полонізацією мови та звичаїв, пробує також описати етнічну приналежність підляшуків. Стаття вимагає докладнішого аналізу на тлі його художньої діяльності. Був тоді І. Нечуй-Левицький (від 1867-1872 року) вчителем 4-класної жіночої прогімназії в Сідльцях, в губернському місті більшості території Підляшшя⁸⁸.

У 1876 році появляється у Києві цінна праця П. Житецького з історії звукової системи української мови, яку він називає *малорусским наречием*. У цій монографії багато місця присвячено було також українським підляським говіркам, які мовознавець оцінює, як архаїчні, пояснюючи історією цієї території⁸⁹. У книжці автор наводить приклади народних підляських говірок, а саме: 4 пісні з села Кошоли Більського повіту, записані від Марти Назаревич, при цьому подається інформація, що *Кошольское разноречие слышно в деревнях: Любоньке (Любенка), Ломазах, Студянке, Докудове* (в книжці помилково: *Дудукове*)⁹⁰, три пісні з села Хотичі Константинівського повіту, записані від Анни Гороховської, з інформацією, що *разноречие это слышно*

⁸⁸ Див. статтю про І. Нечуя-Левицького, *Українські письменники*. «Біо-бібліографічний словник», т. III, Київ, 1963, с. 10-31.

⁸⁹ П. Житецький, *Очерк звуковой истории малорусского наречия*, Киев, 1876, с. 273-276.

⁹⁰ Там же, с. 297-301.

тоже в деревнях: Сильвонки, Ловах, Мостовом⁹¹, три пісні з місцевості Вогинь (Воин) Радзинського повіту, записані від Марії Масловської⁹², одна пісня з села Пашенки Радзинського повіту з інформацією, що *такое же разноречие господствует в селениях: Яблонь, Гусь, Радче. Характеристическая особенность его – дифтонг у вместо уо, но, очевидно, оно родственно разноречиям Хотыча и Воина*; три пісні з села Кленовиця Константинівського повіту, записані від Анни Миць, з зазначенням, що *разноречие это слышно также в Челешнице, Голоднице*, одна пісня з Піщаця Більського повіту, записана від Параскевії Чернявської; три пісні з села Желевше Більського повіту з інформацією, що *разноречие это слышно также в селениях: Поросли, Шостаки, Яблочна, Сугры*, і три пісні записані в Кульчині⁹³.

П. Житецький здає собі справу з того, що мова пісень може не зовсім точно представляє розмовний варіант говірки і тому якби виправдовується перед читачем: *Мы очень жалеем, что не имели возможности представить образцов обыкновенной речи*⁹⁴. Але на основі цих фольклорних текстів виділяє три типи *сідлецьких різноріч*: Кошольське, Хотицьке і Кленовицьке, беручи до уваги тільки різні відповідники *о, е* в закритих складах, праслов'янського *ѣ* та голосного *а* після м'яких приголосних (різного роду дифтонги та монофтонги)⁹⁵.

Цікавою розвідкою про частину говірок південного Підляшшя була стаття о. Симеона Желеховського, що появилася у 1884 році у варшавському науковому журналі *Русский Филологический Вестник*⁹⁶. Автор цієї статті ділить на початку народні говірки б. Сідлецької губернії на такі групи:

1. На границі з Люблінською губернією і даліше на північ понад Бугом народ говорить, за його сформулюванням, *обыкновенным волинско-галицким говором*⁹⁷.

⁹¹ Там же, с. 301-302.

⁹² Там же, с. 302-304.

⁹³ Там же, с. 304-308.

⁹⁴ Там же, с. 309.

⁹⁵ Там же, с. 309.

⁹⁶ С. Желеховский, *Заметки о русских говорах Седлецкой губернии*, «Русский Филологический Вестник», т. XI, Варшава, 1884.

⁹⁷ Це більш-менш покривається з окресленням І. Ігнатюка «Луговицька говірка» (І. Ігнатюк, цит. праця, с. 13).

2. У Володавському повіті з ними сусідують *Поліщуки*⁹⁸, який він оцінює, як *более первобытный народ, а язык его немного мягче первой группы*.

3. Численні села Радзинського повіту, мову яких він саме описує в далішій частині своєї розвідки.

С. Желеховський називає у цій групі такі села б. Володавського повіту, як Полюбичі, Вишнічі, Городище, а також деякі місцевості Більського та Константинівського повітів, напр., Россосхе, Ломази, Дубів. Подає також замітку, що *во Володавском уезде в п. Острове говорят в настоящее время по польски, но старики помнят, что прежде все говорили на своем русском наречии*⁹⁹.

Даліша частина розвідки присвячена описові мовних прикмет говірки села Рудно й околиць¹⁰⁰. Це опис не зовсім докладний, при описуванні порівнює він українські говірки з російською літературною мовою, що з методологічної точки зору неправильно, говорить не про звуки, тільки про букви, напр., *букви и и ѣ произносятся как в русском литературном*. Займається деякими детальними явищами, порівнюючи їх з іншими говірками поодиноких місцевостей, напр., *што* (Рудно, Деревічна, Виски), *що* (Гусь, Яблонь), *цо* (Вогинь, Безволя), звертає увагу на факт, що до займенника *ви* додається частка *-те*. При цьому *и* переходить в *ѣ*, так що чути, напр., *де віете ходілі* і т.п. Факт самого опису деяких мовних рис цікавий, хоч стаття не написана на властивому науковому рівні і деякі його положення методологічно неправильні.

Далі він подає таку цікаву інформацію, що *в Рудненской церкви было три документа, писанных по русски на пергаменте, от времен Степана Баторія (они теперь переданы в Холм). Язык в этих документах почти совершенно схож с местным современным наречием*.

Пише також, що люди, які говорять цим наріччям, винятково скоро вивчають російську мову: *Это замечают те, которые пос-*

⁹⁸ Це, мабуть, те саме, що І. Ігнатюк називає «полівицькою говіркою» (І. Ігнатюк, *Замітки про українські говірки на Підляшші*, «Наша культура», № 6, Варшава, 1959, с. 13).

⁹⁹ С. Желеховский, цит. праця, с. 255-256.

¹⁰⁰ Записав я [М.Л.] у 1957 р. місцеву приповідку: *Гусь і Рудно – найити трудно*.

Йордан у Полосках наприкінці 30-их років. Знімок з фондів Українського архіву (з колекції Люби Кундеус).

тупають в военную службу. Говорят, что они **из всех невеликороссиян** скорее всего **выучивают говорят по солдатски** ¹⁰¹.

Далі подає автор тексти: весільну пісню з села Безволя, народну молитву (пацьор), записану від селянина Михайла Ярощука з Рудна ¹⁰² та початок пісні про Залимана (Зельмана), після чого звертає увагу на деякі різниці між словами пісні і розмовною говіркою.

У статті Н. Страшкевича ¹⁰³ та К. Заусцінського ¹⁰⁴ про побут селян Холмської та Підляської Русі цитуються народні пісні,

¹⁰¹ С. Желеховский, цит. праця, с. 258.

¹⁰² Таку подібну молитву відмовляла також моя рідна бабуся Тетяна в Буцацькому повіті у 1930-1947 рр., але пам'ятаю лише фрагменти. Молитву такого самого змісту, але в словенській мові опублікував був Я. Бодуен-де-Куртене у статті *Z sennych widziadel* у «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 117-118, Львів, 1914. *Іванови Франкови в сорокалітє письменської діяльності*, с. 245-249.

¹⁰³ «Протоіерей о. Н. Страшкевич» – «законоучитель Холмской учительской семинарии; его трудам принадлежит все собрание непечатанных здесь песен и обычаев крестьян Холмской Руси, отчасти и Подлясья» (*Памятники русской старины с западных губерний, издаваемые П. Батюшковым*, вып. 7. *Холмская Русь*, Санкт-Петербург, 1885, с. VIII-IX).

¹⁰⁴ Там же, с. IX: «Обработка статьи для печати составляет труд молодого ученого К. Ю. Заусцинского, приготовляющегося к профессорскому званию в г. Варшаве».

Діти з української початкової школи в Полошках у час війни. Знімок з фондів Українського архіву (з альбому Ірини Шумовської).

записані в Піщатці, Горбові, Полнобичах, Ціщборі, а при деяких піснях зазначено тільки *З Більського повіту*, усі ці пісні вибрали автори частково з цитованих тут уже *Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край* П. Чубинського, але частина їх була записана тоді, як пишеться, частию самим о. Страшкевичем, частию же под его руководством учениками его, **воспитанниками учительской семинарии, крестьянскими детьми**. Це, за словами автора вступу до цілого 7-го тому *Памятников русской старины в западных губерниях*, первая попытка обучающегося юношества внести и свою лепту в собрание памятников русского народного творчества¹⁰⁵.

Крім нових текстів обрядових пісень, щедрівок, гагілок, веснянок, жнивних, любовних, весільних пісень, у цій статті виступили також принагідні оцінки говірок та їх уживання народом, напр.: *Говорят они полешским наречием малорусского языка в то время, как люблинские малоруссы употребляют **червонно-русское наречие***, або:

На наших глазах вымирала русская народность в подляском крае. В городе Соколове Седлецкой губ. еще в 70 гг. жил старик,

¹⁰⁵ Там же, с. IX.

помнивший малорусский язык и малорусские песни, которого с удивлением слушало совсем уже ополячившееся молодое поколение

або: В подлясской Руси песни ты (себто: колядки) остались в употреблении даже среди совершенно ополяченного населения и часто служат единственным указанием на прежнюю веру и народность поющих их¹⁰⁶.

У статті маємо також характеристику підляшуків на фоні українського (малоруського) типу людей і цікаво буде зацітувати ці спостереження як документ того часу, як дивилися тоді місцеві інтелігенти на підляський народ:

Общий всем малоруссам флегматический темперамент замечается и у подляшан с тою только разницею, что малорусское мелочное упрямство у них часто превращается в твердость воли, в необычайную энергию, заметную в жизни подлясского просто-народия всякому наблюдателю. У них нет или очень мало общего малорусского юмора; речь их определенная, резкая; у них больше трудолюбия, чем у люблинских малоруссов, меньше распространено пьянство¹⁰⁷. Такі загальні оцінки не мають, звичайно, якоїсь більшої наукової вартості, але цікаві.

В іншій статті о. Н. Страшкевича про фольклор Холмщини та Підляшшя цитуються пісні (колядки, весільні та інші пісні) з Полубич, Піщатця, Горбова та одна пісня з села Ціцібор, у якій місцева говірка змішана з польськими словами, і дається при тому характеристика говірок, передусім, на основі згаданої вже нами статті о. С. Желеховського. Тут також підкреслено значення унії для збереження рідної народної культури та мови:

Где уцелела уния, там возникло православие, там и народ **говорит малорусским языком**. В тому заключается важная историческая заслуга унии¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Н. Страшкевич, К. Заусцинский, *Очерки быта крестьян Холмской и Подлясской Руси по народным песням*, «Памятники русской старины в западных губерниях», вып. 7. Холмская Русь (Люблинская и Седлецкая губ., Варшавского Генерал-Губернаторства), Санкт-Петербург, 1885, с. 339, 340, 354.

¹⁰⁷ Там же, с. 339.

¹⁰⁸ Н. Страшкевич, *Устная народная словесность в Холмской и Подлясской Руси*, «Памятники русской старины в западных губерниях...», т. VIII. Холмская Русь, Санкт-Петербург, 1885, с. 459.

В 1885 році появилася друком розвідка Миколи Янчука, народженого в селі Корниця на Підляшші, який після закінчення своїх студій на Історико-філологічному факультеті Московського університету цікавився постійно культурою своїх рідних сторін, п.з. *Малорусская свадьба в Корницком приходе Константиновского уезда Седлецкой губернии (по собранным материалам, с нотами)*¹⁰⁹. Там поміщено було 328 весільних пісень, часто з нотами, описання весільних обрядів, які мають значення для дослідження лексики місцевих говірок, а також досить докладний перелік системних рис *корницької говірки*, до якої М. Янчук зараховує мову мешканців сіл Шпаки, Валимо, Рудка, Кобиляни й Корниця б. Константинівського повіту.

Автор визнає, що зібрати весільні пісні з рідних околиць не було йому тяжко, бо він знає місцеву говірку й люди відносяться до нього без підозрінь. Записував він також польські пісні, які треба також показувати, бо *польская песня в той местности не только пользуется одинаковым правом гражданства наравне с малорусскою, но часто даже предпочитается последней*. Змішування польського з українським до такого ступеня тут звичайне, що іноді дівчина зачне пісню *по малорусски* і сама того не замечая, *окончит ее по польски, или наоборот*¹¹⁰.

З опису характеристик прикмет цієї говірки можна було б зацікавити цікавіші судження про деякі мовні справи.

Він зауважив, що молоді переходять на тверде **р** у кожній позиції, бо сусіди з інших сіл сміються з їх пом'якшеного **р**; задньоязичне **г** (дослідник називає його *твердим г*) зустрічається тут майже виключно в запозичених словах і таких слів нараховує він біля 150; досить поширені тут здрібнілі та пестливі форми слів, особливо багато прикметникових утворень цього типу, напр., від одного прикметника **малий** вживаються такі здрібніло-пестливі форми, як **малєнькі, малюєнькі, малюлєнькі, малюсюєнькі, малюцюлєнькі, малюсюлєнькі**¹¹¹.

¹⁰⁹ Оттиск из *Трудов Этнографического Отдела Императорского Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии*, кн. VII, Москва, 1885.

¹¹⁰ Там же, с. 4.

¹¹¹ Там же, с. 4-8.

Наводиться там також цікава інформація про спосіб читання місцевими людьми церковнослов'янських текстів:

*Читая церковно-славянскую книгу, корничанин произносит всякое ѣ как і: віра, чоловік, відініс и т.п.; также читают большею частию и гражданские книги. Впрочем, в последнее время, с принятием православия и под влиянием русской школы, многие, особенно молодежь, стараются выговаривать ту букву по великорусски, но только в чтении*¹¹².

М. Янчук (1859-1921) вважається українським, білоруським та російським ученим славістом, музикознавцем. Він був викладачем та від 1919 року професором Московського університету, основоположником та редактором журналу *Этнографическое Обозрение* в 1889-1918 роках, де поміщав також свої статті, інколи про культуру рідного Підляшшя. Написав він також кілька побутових п'єс українською літературною мовою (*Пилип-Музика, Вихованець, Не допоможуть і чари, як хто кому не до пари, Чи заробиш, чи проробиш та інші*)¹¹³. М. Янчук мріяв про створення літератури писаної підляським говором, опрацьовував підляський правопис, та й сам пробував писати рідною говіркою вірші¹¹⁴.

Микола Сумцов (1854-1922), український фольклорист, етнограф і літературознавець, член-кореспондент Петербурзької Академії наук, писав у посмертній згадці про свого приятеля Миколу Янчука, що він *Ліричні свої недруковані твори писав тільки місцевою говіркою, в якій переплутані польські, українські і білоруські елементи настільки, що важко дізнатись, чого там більше*. Ці вірші, написані рідною говіркою були для автора інтимною втіхою чулого серця, (...) ніде їх не друкував, а ласкаво ділився ними з знайомими науковими діячами¹¹⁵. Частина тих віршів дісталася в руки акад. М. Сумцова, про що він інформує в цій статті:

¹¹² Там же, с. 5.

¹¹³ Див. статтю про М. Янчука: *Краткая литературная энциклопедия*, т. 9, Москва, 1978, с. 803.

¹¹⁴ Б. Бялокозович, *Микола Янчук*, «Український календар 1984», Варшава, 1984, с. 223-228.

¹¹⁵ М. Сумцов, *Микола Андрійович Янчук*, «Наука на Украине», Харків, 1922, № 3, с. 282-283.

У мене набереться десятка два: є між ними досить великого розміру, як татарська легенда про святого; здебільшого короткі. **Корницька мова важка**, з численними архаїзмами, і тому її залишаємо. До двох-трьох поезій додано ноти, гармонізовані самим автором. В 1915 р. я одержав цілий зшиток поезій, написаних в Криму, де тоді жив тимчасово М. А. Янчук, під назвою **Кримські вірші**. Одна поезія виходе цілком за межі кримської природи. Автор сам задає собі питання: «нащо пишу?, кому пишу?» і далі з сумом каже:

Колись мій люд святую мову
Ховав, як клейнод дорогий,
Тепер иншу вже розмову
Йому вщепили вороги.

Одні нам віру одняли,
А другі свій язик дали,
І думаєм ми, простаки,
Що ми вже стали поляки.

Встидаємося свого слова,
Тепер нам мильша польська мова,
Тож мова тих панів-катів,
Що нас же мали за скотів (...)

Опам'ятайся ж ти, мій люде,
Чи я дождуся того чуда,
Що знов ти станеш сам собою,
Що не загинеш з головою!¹¹⁶

Треба згадати тут ще статтю М. Янчука про антропологічні прикмети підляшуків¹¹⁷, написану на основі досліджень, проведених у 1887 році в рідному б. Константинівському повіті (у гмінах Корниця, Гушлево, Свори, Бордзилівка, Рокитно, Заканалє, Павлово, Бубель, Горошки) та в кількох селах б. Більського повіту. Аналізує він такі елементи, як колір волосся, форму тіла,

¹¹⁶ Там же, цитую за: В. Białokozowicz, *Mikołaj Janczuk i jego związki z Podlasiem*, „Slavia Orientalis”, т. XXXIII, nr 3-4, Warszawa 1984.

¹¹⁷ Н. Янчук, *К антропологии Малоруссов-Подляси*, «Сборник в честь 70-летия Д. Н. Анучина», Москва, 1913.

У дворічній Українській торговельній школі у Білій під час війни був підпільний клас, у якому молодші діти вчилися рідної мови. Знімок з фондів Українського архіву (з альбому Ірини Шумовської).

лице, довжину носа і т.п., робить з цього деякі висновки, що можуть нам тепер здаватися сумнівного значення, а при нагоді висловлює деякі загальніші думки відносно етнічної приналежності підляшуків:

*Сельское население т. наз. Подлясья, т.е. Седлецкой и части Люблинской и Гродненской губ., состоит из двух ветвей, польской и русской. Обе эти народности живут здесь отдельными селениями, разбросанными вперемешку. Представители русской ветви, издавна обитающей в Польше, или в Забужье, служат нередко предметом спора (...) Для меня, однако, несомненно, что русская часть сельского населения нескольких уездов Седлецкой губернии (Бельского, Константиновского, Володавского, Радзинского, Соколовского) должна быть отнесена к малорусскому племени, чему служат подтверждением как исторические, так в особенности лингвистические данные*¹¹⁸.

¹¹⁸ Там же, с. 1.

Учениці Української торговельної школи у Білій. 1942 рік. Знімок з фондів Українського архіву.

Він також бачить позитивну роль унії в збереженні підляшукми своєї *русько-української* тотожності, бачить також негативні наслідки насильного введення на цій території російського православ'я. Оце його вислови в цій справі, які хочеться для короткого засвідчення зацитувати в оригінальній мовній версії, як тоді писалося:

*Пока здешние малоруссы имели свою особую «греко-униатскую» веру, они резко разграничивали себя от поляков и называли себя и свой язык «руськими». Но когда уния в 1875 г. была упразднена и униаты административно перечислены в православие, они ударились в католичество и, не желая быть православными, стали отрекаться от всего русского – языка, обычаев, одежды, а перенимают все польское*¹¹⁹.

А під кінець М. Янчук висловлює свою песимістичну думку про майбутнє української культури й мови рідного Підляшшя, а свою роль бачить лише в збереженні того, що ще можна зберегти. Його щирий та в історичній перспективі вислів такий:

От дикой Литвы много веков тому назад подляские малоруссы сумели уберечь свою национальность, но натиску культурной

¹¹⁹ Там же, с. 1.

Польши в наше время они не в силах противостоять, и если этим малоруссам (...) суждено окончательно денационализироваться, то я, как один из их представителей, счастлив тем, что мне удалось еще захватить и сохранить для науки, вместе с образцами их **исчезающего говора и звуками замолкающей ныне родной песни**, также и некоторые черты их физического типа¹²⁰.

Яків Головацький (1814-1888), український поет і вчений, один із «Руської Трійці», професор Львівського університету, а також його ректор, він же став пізніше від 50-их років XIX ст. глашатаєм ідеї *єдиної неподільної Росії*, був також фольклористом та істориком досить високого рівня¹²¹. Я. Головацький займався у своїх працях також Підляшшям, як, напр., в історичній праці про давніх *руських* дворян на Підляшші, написаній на основі актів з XVI ст.¹²² У цій розвідці він хоче довести, що, напр., Понятовські та деякі інші шляхетські роди були *руськими* за походженням, але їх *потомки стыдились, кажется, русского происхождения*¹²³. Дає, отже, спробу аналізу мови документу писаного, за його окресленням, *мазурско-руським жаргоном*, яким, можливо, говорили брати Понятовські з Підляшшя.

Дальше з приводу аналізу мови документів звертає Я. Головацький увагу на те, що *Гродненская земля лежала в области нынешних белоруссов, а Дорогичин в области малоруссов, но в актах Гродненского и Дрогичинского судов один и тот же язык, называемый русским*¹²⁴. А відносно досліджень мови давніх пам'яток та їх оцінки щодо мовно-національної приналежності, дослідник подає таку методологічну засаду чи раду:

Господа исследователи особенностей белорусского и малорусского говоров должны отмечать действительные отличия, свойственные данному говору, и не принимать за факты случайные

¹²⁰ Н. А. Янчук, *К антропологии Малоруссов-Подлясян*, «Сборник в честь 70-летия Д. Н. Анучина», Москва, 1913, с. 12.

¹²¹ Див. статтю про Я. Головацького: *Краткая Литературная Энциклопедия*, т. II, Москва, 1964, с. 228 і статтю про нього ж [в]: *Українська літературна енциклопедія*, т. I, Київ, 1988, с. 443.

¹²² Я. Головацький, *Черты домашнего быта русских дворян на Подлясье, т.е. в нынешней Седлецкой и Гродненской губерниях, по актам XVI столетия*, Вильна, 1888.

¹²³ Там же, с. 9.

¹²⁴ Там же, с. 38.

особенности, попавшие ввиде описок в документ от диктовки лица, может быть, иной страны, вне Белоруссии, не приписывать белорусскому говору особенностей, свойственных Малороссии и наоборот¹²⁵.

Думаю, що звернення уваги на писемну історію мови пам'яток на цій території може мати значення для майбутніх дослідників історії мовної традиції і культури Підляшшя.

Коли говоримо тут про північне Підляшшя між Бугом і Нарвою, цікаво буде згадати думку П. Бобровського ще з 1864 року: *Заблудовское наречие, на котором говорят (...) живущие в 40 деревнях вокруг м. Заблудова – резко отличается отсутствием изменения буквы о на а. Это как бы переходный тип от белорусского к малороссийскому. За рекою Нарев уже нет изменения буквы д на дз, свойственного белорусскому языку, и вообще в Бельском уезде язык заметно отклоняется от белорусского, переходя в малороссийский, которым говорят Надбужане*¹²⁶.

Цікаво писав В. Мошков у статті *Игра в Тура*¹²⁷ про весняно-великодні народні пісні, записані у селі Хорощинці о. Михайлом Ваховичем та самим автором у Піщаці, Малій Дубровиці та Кодні. Автор ці свіжо записані пісні порівнював з білоруськими та українськими, що були відомі тоді вже з різних фольклорних збірників (Шейна, Чубинського) і дійшов висновку, що ці пісні *более походят к малороссийским весенним песням, чем к белорусским*¹²⁸.

Під кінець XIX с. появилася друком монографія відомого тоді мовознавця В. Шимановського про звукові та граматичні особливості народних говірок Холмщини, в якій взяв до уваги також частину південно-підляських говірок¹²⁹. Автор цієї праці був довгі роки гімназійним учителем у Холмі. Матеріали до згаданої

¹²⁵ Там же, с. 47.

¹²⁶ П. Бобровский, *Можно ли одно вероисповедование принять в основание племенного разграничения Славян западной России?*, «Русский Инвалид», 1864, с. 31-32. Цитую за: А. Соболевский, *Очерк русской диалектологии. II. Белорусское наречие*, вып. III, год 2, Санкт-Петербург, 1892, с. 4.

¹²⁷ «Живая Старина» вып. III, год 2, Санкт-Петербург, 1892, с. 165-170.

¹²⁸ Там же, с. 168.

¹²⁹ В. Шимановский, *Звуковыя и формальныя особенности народных говоров Холмской Руси. Обзор с приложением образцов народных говоров*, Варшава, 1897.

студії він збирав, переважно, анкетним способом. У більшості праця відносилася до холмсько-волинських говірок тодішньої Люблінської губернії, про що ми вже писали у попередній частині цієї прці¹³⁰. Але мав він також матеріали з 12 місцевостей, що належать до підляських говірок, а саме, з таких сіл, про які у монографії подаються цікаві інформації щодо мови мешканців та хто прислав матеріал:

с. **Вишнічі**, в цьому поселенні тільки 10 процентів римо-католиків, усі говорять *по-руски*, матеріал прислав о. Микола Мазановський;

с. **Ганна** – у селі коло 1 процента католиків та коло 3 проц. *калакутів* і по-польськи тут узагалі ніхто не говорить; винятково добрі інформації та матеріали звідти прислав С. Левчук;

с. **Городище** – населення *руське*; трохи по-польськи говорять слуги зі двора місцевого поміщика; матеріали прислав о. П. Скальський;

с. **Гусь** – у селі тільки 3 проц. католиків, у сусідніх же селах – *упорствующие, которые, случается, говорят по-польски*, матеріали прислав Ф. Бренкевич;

с. **Жецинка** – населення *сплошное русское*, польську мову розуміють, інформації та матеріали прислав о. П. Лонський;

с. **Заболоття** – у селі тільки 2 родини католиків, які живуть тут недавно, по-польськи селяни не говорять, матеріал прислав В. Паламарчук;

с. **Любень** – усі православні, матеріал прислали П. Бачинський та А. Прокоф'єв;

с. **Полубичі** – у селі населення *русское*, крім місцевого поміщика та його служби, поляків немає, по-польськи селяни між собою не говорять, інформації та мовний матеріал подав о. Б. Кобилянський;

с. **Росош** – православних тут 1 340 осіб, католиків – 368; між православними досить багато *калакутів*, які однак, говорять *по-руськи*, матеріал зібрав А. Субботін;

с. **Сухова, Замолодичі і Орхівок** – звідси добрі інформації передав П. Бачинський.

¹³⁰ М. Лесів, *Українські говірки в ПНР. Холмські (волинські) говірки, «Наше слово» № 45-46 (1634-1635), 1988, с. 5.*

*Молоді актори драмгуртка у Ситниках на Підляшші з учите
Знімок з фондів Українського архіву (з альбому Ірини Шумовськ*

Автор монографії хвалить статтю М. Янчука, поміщену в *дах Етнографического Отделения...*, т. VII, с. 60-72, з 1885 про корницьку говірку, про яку ми згадували вище; В. Шимановський зазначив, що *если бы говор каждого прихода описан так, как Корницкий, точная классификация русских чий и говоров (...) имела бы вполне прочные основания*¹³¹

В основній частині праці В. Шимановського подаються тальні факти з фонетики та морфології говірок Холмщин Підляшшя¹³². За найбільш типову для підляських говірок вважає автор дифтонги, за якими можна виділяти *Сідле* (себто: підляські) говірки від *Люблинських* (себто: в основі холмсько-волинських)¹³³. Поодинокі зауважені мовні явища нотовує дослідник навіть на невеликих кусках мовної території, називаючи поодинокі села й околиці. З цікавіших його сдженень можна було б назвати спробу пояснення появи дифтог, себто голосних двозвуків: *дифтонги могли развиться под-*

¹³¹ В. Шимановський, цит. праця, с. 6-10.

¹³² Там же, с. 11-105.

¹³³ Там же, с. 104.

янием ударений, требующих более протяжного произношения звуков гласных, а также песенных напевов; звук при протяжении мог получаться не только один и тот же (*иі*), но и ближайший родственный ему (*іе*)¹³⁴.

Факт, що в Корницькому говорі появляются форми з *ц'* на місці *т* типу *засыцілає, госьцями*, не може вказувати, на думку автора, на білоруське походження цього говору, так як не всегда изменяется *т* в *ц*, а сохраняется без изменения *т*, стоящее перед или после суженных гласных: *матюнка, сміієтя, летієв* и т.п.¹³⁵ Білоруське цекання відносить автор до XVI ст.¹³⁶ Про інші детальні справи системи, зауважені В. Шимановським, говорити-мемо далі в цьому розділі.

У зразках говірок, які автор помістив при кінці своєї монографії, не навів він жодного тексту з підляських говірок.

Хоч фонетика й морфологія, опрацьовані на основі матеріалів, зібраних анкетним способом від місцевої інтелігенції, не може мати повної наукової вірогідності, монографія В. Шимановського була в тому часі в якійсь мірі явищем винятковим, вона стала тоді взірцем для такого типу дальших опрацювань, напр., І. Бесараба, автор опису підляських говірок Ломаз і околиці з 1903 року, признається до того, що опис звукової системи зробив за зразком книжки В. Шимановського¹³⁷.

Праця І. Бесараби (1850-1921), українського фольклориста й етнографа, заслуговує на те, щоб тут згадати про неї. Іван Бесараба народився у селі Ломази коло Білої Підляської, вчився на філологічному факультеті, а пізніше працював народним учителем у Новій Празі б. Херсонської губернії¹³⁸. Збирав він та описував вияви народної культури, в тому числі передовсім – рідну ломазьку говірку, як сам написав у вступній частині своєї монографії:

¹³⁴ Там же, с. 34.

¹³⁵ Там же, с. 58.

¹³⁶ Там же, с. 60.

¹³⁷ И. Бессараба, *Материалы для этнографии Седлецкой губернии*, Санкт-Петербург, 1903. Отдельный оттиск из «Сообщений Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук», т. 80, с. 16.

¹³⁸ Див. більше інформації про нього: *Українська Радянська Енциклопедія*, т. I, Київ, 1959, с. 526 та *Українська літературна енциклопедія*, т. I, Київ, 1988, с. 156.

Близке знаомство с языком и народным бытом Забужной Руси и Ломазского прихода в особенности побудило меня в интересах науки составить настоящий сборник по описанию родного для меня бело-малорусского говора, народных обычаев и поверий этой местности¹³⁹.

Описуючи звукову систему говірки околиць Ломаз, він старається іноді порівнювати ці риси з іншими частинами цієї мовної території, напр., дослідник зазначив, що по всей вероятности, дифтонги существуют и в гродненских говорах, родственных с подляшскими как по формам языка так и по звуковым особенностям, маючи, звичайно, на думці українські говірки північного Підляшшя¹⁴⁰.

Звернув він, між іншим, увагу на те, що приголосні звуки **г** та **ф** появляються лише в запозичених словах, наводить він приклад також переходу звуку **ф** в **п**, **х**, **вт**, **т** (Пилип, Трохим, Мавтей, Текля)¹⁴¹. Цікаве також його спостереження відносно способу читання церковних книг на цій території:

В Забужной Руси до воссоединения униатов церковно-богослужебные книги читались с малорусским произношением гласных **е** и **ѣ**, как **э** и **и**: **нѣбо**, **чѣловик** и **во вики вигов**. Буква **фита** приозносилаь как **вт**: **Втома**, **Мавтей**, **Тимовтей**¹⁴².

З морфологічних явищ звертає дослідник увагу, між іншим, на різноманітність пестливо-здрібнєлих форм, особливо з такими суфіксами, як **-ко** (Степанко, Янко, Ондрійко), **-уля** (Настуля, Гануля, матуля), **-ульо** (татульо, дідульо) тощо, пише про спосіб називання дітей від власних назв батька, напр., **Соколенята**, **Адаменята**, **Терещенята** це діти Соколовського, Адама, Терещука¹⁴³.

Важливим елементом для пізнання Ломазького говору є тексти, поміщені у дальшій частині цієї публікації, а особливо 16 прозових творів, які він записав, як сам пише, в деревне Любенке Ломазского прихода во времена пребывания на родине в 70-х

¹³⁹ И. Бессараба, *Материалы для этнографии Седлецкой губернии*, Санкт-Петербург, 1903. Отдельный оттиск их «Сообщений Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук», т. 80, с. III.

¹⁴⁰ Там же, с. 7.

¹⁴¹ Там же, с. 11.

¹⁴² Там же, с. 16.

¹⁴³ Там же, с. 22.

годах и позже в 80-х, когда мне приходилось посещать эту местность. 130 прислів'їв, загадок, порівнянь та перебранок, з яких частина була записана у с. Докудів, 77 пісень (при тому називає автор монографії інформаторів Софію Борисюк з Докудова та Степана Ярошука з Любенки), подаються прізвища та прізвиська людей, назви власні околичних місцевостей в їх народній місцевій вимові; а також інші місцеві слова при нагоді опису звичаїв. У додатку ж подано весільні пісні з села Любенки і ще раз обговорюється звукова система цієї підляської говірки на ширшому східнослов'янському тлі та з історичними поясненнями. Словничок місцевої говірки вміщає тут коло 1 000 слів.

Праця І. Бесараби збагатила, передовсім, фактичним матеріалом наші знання про частину підляських говірок з-перед першої світової війни. Матеріали з цього збірника були пізніше використовувані у хрестоматіях та посібниках з української діалектології. Наприклад, у хрестоматії Н. Дурново поміщена була історична пісня та оповідання *Пан і мужик* саме з праці І. Бесараби з зазначенням с. Любенка Ломаської парохії Більського повіту¹⁴⁴. У цій же хрестоматії з 1913 року помістив Н. Дурново також текст п.з. *Предание*, виписаний з *Этнографического Сборника*, виданого Імператорським Географічним Товариством (вип. III, Санкт-Петербург, 1858), записаний у м. Заблудові, як приклад Заблудівського говору, який за тодішніми класифікаціями мав належати до українських говірок¹⁴⁵.

Цікаво звучить звіт із наукової етнографічно-мовознавчої експедиції до б. Константинівського повіту тодішньої Сідлецької губернії студента Євгена Рудницького, що був у селах Гнойно, Старий Бубель, Борсуки, Серпелиці, Заканале. Записані там фонограми цей молодий дослідник передав в архів «Отдела Русского Языка и Словесности» Імператорської Академії наук. Не всі записи йому добре вийшли, бо, як пише у звіті, *иногда сказочнику трудно было преодолеть робость перед невиданной «машиной», он терялся, перепутывал слова, спешил, и фонограмма выходила неудачной*. У цьому звіті звертається увагу на те,

¹⁴⁴ Н. Дурново, *Хрестоматия по малорусской диалектологии. Пособие при преподавании русского языка в высших учебных заведениях*, Москва, 1913, с. 29-30.

¹⁴⁵ Там же, с. 28.

що народ сам називає свою мову *руською, хохлацькою* або *простою* та що в одному католицькому селі вдалося йому записати тільки одну казку, бо люди перелякалися, що ці його дослідження можуть мати якесь відношення до гостро дискутованої тоді справи *відокремлення Холмщини*¹⁴⁶.

У 1910 році опублікована була спеціальна програма, на основі якої мали досліджуватися українські говірки на території тодішньої Російської Імперії¹⁴⁷. Для ілюстрації подавалися там приклади форм і слів також з підляських говірок з того, що вже було відоме з названих та інших публікацій і наукових розвідок, без анотацій, звідки такі записи походять. Ця програма стала основою дальших діалектологічних досліджень звукових, в тому числі й акцентологічних явищ поодиноких говірок, в тому числі й підляських. Про територію підляських говірок у програмі говорилося лише загально у вступному слові, що це говори *на границе наречия малорусского с белорусским* та що вони знаходяться *на границе малорусского наречия с польским*¹⁴⁸.

На основі цієї програми, за інформацією проф. Й. О. Дзендзелівського, записував діалектні матеріали Євген Перфецький родом з Підляшшя з сіл Кобиляни, Любенка, Малашевичі Великі, Полятичі, Болотково, Полубичі, Ромашки, Груд, Носів, Мокрани, Неплі, Колеброди, Желізна, Валінна, Козли і Квасівка, а машинопис з цими матеріалами датований 1915 роком має бути незабаром опублікований. Саме про цей цінний діалектологічний матеріал писав у празькому журналі *Слявія* Й. О. Дзендзелівський при нагоді рецензування I-го тому *Атласу східно-слов'янських говірок Білосточчини* з 1980 року: *Варто було б взяти до уваги монографію Є. Перфецького «Особенности малорусских говоров Западного Подлясья» (1915), в якій, крім говорів колишніх Володавського та Константинівського повітів, дослі-*

¹⁴⁶ Е. Рудницький, *Отчет о командировке в Седлецкую губернию студента Петербургского университета Е. Н. Рудницкого*, «Сообщения Отделения Русского Языка и Словесности Императорской Академии наук», т. 87, Санкт-Петербург, 1910, с. 31.

¹⁴⁷ К. Михальчук, А. Крымский, *Программа для собирания особенностей малорусских говоров*, «Сообщения Отделения Русского Языка и Словесности Императорской Академии Наук», т. 87, ч. 4, Санкт-Петербург, 1910.

¹⁴⁸ Там же, с. 2.

джуються й говори колишнього Більського повіту, зокрема сіл Кобиляни Надбужні, Любенка, Малашевичі Великі, Полятичі, Болотково (зберігається в Ленінградському відділенні АН СРСР, фонд 134, опис 2, № 62). Монографія Є. Перфецького написана на великому фактичному матеріалі, обсяг її 220 сторінок, складається з вступу, опису фонетики, великої спеціальної глави про наголос та текстів. Взагалі велика шкода, що ця праця залишилася в рукописі й досі не введена в науковий обіг. У цьому архіві є й інші діалектні матеріали з цієї території¹⁴⁹.

Автор цієї неопублікованої монографії був у постійному діловому та дружньому контакті з проф. Іваном Зілінським, організатором діалектологічних досліджень на західноукраїнських мовних ареалах. Про це свідчить листування, частину якого опублікували підляські *Основи* (№ 2, 1988, с. 34), листи Перфецького до І. Зілінського писані були перед першою світовою війною та у міжвоєнний період, з них виникає, що Є. Перфецький був у контакті також з іншим видатним українським діалектологом того часу Іваном Панькевичем, та почав цікавитися лемківськими говірками¹⁵⁰.

Іван Зілінський у своїй *Пробі упорядкування українських говорів*, опублікованій в 1913 році, згадує, що збирав матеріали у м. Володаві з околицею та в с. Кобиляни б. Більського повіту, а говірки тодішньої Гродненської губернії пізнав з розмов у поїзді¹⁵¹. Тут він про підляські говірки інформує лише загально, напр., що *дифтонги існують тільки в північноукраїнських говорах на Полісся і Підляшші і то майже виключно в наголошених складах*¹⁵² тощо.

Передвоєнні матеріали послужили П. Расторгуєву до написання у 1929 році статті про українські говірки кол. Сідлецької губернії. Він спирався на матеріали, зібрані М. Янчуком в око-

¹⁴⁹ Й. Дзендзелівський, (Рец.): *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, cz. 1, Wrocław 1980, „Slavia” 52, Praha 1983, s. 93-94. Цитуємо за: *Основи*, № 2, Підляшшя, 1988, с. 33.

¹⁵⁰ Неопубліковані листи Євгена Перфецького до Івана Зілінського, *Основи. Суспільство й Культура*, № 2, Підляшшя, 1988, с. 34.

¹⁵¹ І. Зілінський, *Проба упорядкування українських говорів*, «Записки Наукового Товариства імені Шевченка», рік 1913, том 117-118, Львів, 1914. *Іванові Франкові в сороклітє письменської діяльності*, с. 372.

¹⁵² Там же, с. 343.

лиці села Корниця (т.зв. корницька говірка) та на матеріали з околиць Ломаз (т.зв. ломаська говірка), зібрані І. Бесарабою¹⁵³, про дослідження яких ми вже згадували. П. Расторгуєв на основі чорнових записів М. Янчука, які після його смерті вплинули до Московської Діалектологічної Комісії, опрацював ці матеріали й надрукував статтю п.з. *Корницкий говор б. Константиновского уезда Седлецкой губернии. Материалы, собранные Н. А. Янчуком*¹⁵⁴, в якій висвітлено ряд нових мовних прикмет, які не були відзначені в розвідці М. Янчука з 1885 року, бо головною ціллю попередньої монографії був опис весілля.

У відношенні до праці І. Бесараби про ломаську говірку П. Расторгуєв дав ряд застережень щодо наукової основи, а також уважав неправильним факт, що *характеризуючи те чи інше явище автор виходить із сучасної російської літературної мови й через це часто ставить разом явища різнорідні*¹⁵⁵. Не погоджується П. Расторгуєв з І. Бесарабою та М. Янчуком щодо білоруського й польського впливу на ці говірки й тому цій проблемі, в основному, присвятив свою статтю з 1929 року.

Після представлення найголовніших системних прикмет цих говірок, а саме корницької, яку М. Янчук охарактеризував, як українську, яка *стоїть на межі з білоруською*, та ломаської, І. Бесараба називає *біло-малоруською*, П. Расторгуєв доказує, що жодна з цих говірок «не має акання, цієї характерної риси для білоруських говірок та перехідних од українських до білоруських» ані *білоруського дзекання та цекання*¹⁵⁶. Немає підстав також визначати, як білоруське, пом'якшення деяких приголосних перед *е*, ці деякі випадки прийшли радше з польського впливу¹⁵⁷. Автор стверджує, що в корницькій та ломаській *говірках маємо північно-українські говірки, що безпосередньо зазнали на собі польського впливу*¹⁵⁸.

¹⁵³ П. Расторгуєв, *Про польський та білоруський вплив на українські говірки колишньої Сідлецької губернії*, «Український Діалектологічний Збірник», т. 2, Київ, 1929, с. 199-209.

¹⁵⁴ *Труды постоянной Комиссии по диалектологии русского языка*, вып. 9, Ленинград, 1927, с. 13-34.

¹⁵⁵ П. Расторгуєв, *Про польський та білоруський вплив...*, с. 199.

¹⁵⁶ Там же, с. 205

¹⁵⁷ Там же, с. 206.

¹⁵⁸ Там же, с. 206.

І тут же він подає ті явища, які, на його думку, походять з польського впливу: відсутність епентетичного **ль**, займенники **тон, тамтон**, у значенні 'цей, тамтой', форми неозначених займенників **хто-боньць, хто-кольвек** та заперечний займенник **ніц**; дієслівні форми типу **буду ходів, ходівем, ходівесь** тощо та низка слів з польським фонетичним оформленням типу **вонтроба, вендліна, закренг, ксьондз, менка, памьонтка, сендзя, тенго, цьонгле, преце, през, уренднік** та інші¹⁵⁹. Польський вплив на звукову систему тут досить обмежений, натомість факти впливу на морфологію *не визначаються стійкістю і, до всього, що дуже характерне, існують у цих говірках поруч із фактами української мови, набагато більший вплив польської мови на лексику (слівництво)*¹⁶⁰.

Така ситуація пояснюється, між іншим, тим, що, як виразився А. Григор'єв у протоколах засідання Слов'янської Комісії Московського Археологічного Товариства 30 січня 1901 року, коли він читав доповідь п.з. *О малорусских говорах Седлецкой губернии*, що темна маса «малорусів», маючи під впливом поляків свою мову за грубу, просту, говорить, приходячи до міста, по-польському. Цей же А. Григор'єв відзначив також факт роботи гуртків, що їх організують по селах на те, щоб призвичаїти своїх членів проказувати молитви польською мовою. Засвоєння молитви польською мовою, як пише цей же дослідник, мусить кінець кінцем витиснути рідну, в цьому випадку українську мову¹⁶¹.

Цей же А. Григор'єв, як інформували у звіті з діяльності Московської Діалектологічної Комісії, доповідав про мовні матеріали з Гродненської губернії на наукових зборах цієї Комісії десь перед 1913 роком¹⁶².

Треба також згадати, що з опису ломазької говірки І. Бесараби користали, класифікуючи українські говірки, Н. Дурново, Н. Соколов та Д. Ушаков, укладачі *Диалектологической карты*

¹⁵⁹ Там же, с. 206-207.

¹⁶⁰ Там же, с. 209.

¹⁶¹ Там же, с. 208.

¹⁶² Див.: *Труды Московской Диалектологической Комиссии*, вып. 3, Варшава, 1914, с. 223.

русского языка в Европе¹⁶³; В. Ганцов у своїй Діалектологічній класифікації українських говорів (Київ, 1923).

Як довідуємося з інформації про доповіді на наукових засіданнях Діалектологічної комісії при Відділенні Російської Мови та Літератури в 1914-1926 роках на одному з засідань доповідь п.з. *Опис Корницької говірки Константинівського повіту Сідлецької губернії, оформлений покійним М. А. Янчуком* прочитав на початку 20-их років видатний російський мовознавець Н. Дурново, на іншому ж засіданні цієї комісії читалася доповідь іншого відомого російського мовознавця Г. Винокура на тему *Матеріали Самойловича з говірки Більського повіту Гродненської губернії*¹⁶⁴. Були це матеріали з села Макарки коло Сім'ятич, які опубліковано у формі статті російською мовою щойно у 1947 році¹⁶⁵.

Як бачимо, зацікавлення підляськими говірками не припинилося навіть під час другої світової війни і продовжувалося вже на території Радянського Союзу після війни.

б) Міжвоєнний період

У міжвоєнному періоді дослідження українських підляських говірок проводив, передусім, проф. Владислав Курашкевич, народжений у 1905 році у Володаві, випускник Холмської гімназії, асистент Львівського та Ягеллонського університетів (1928-1929, 1932-1933), професор у Люблінському Католицькому, а пізніше – в Познанському університетах. Дослідження В. Курашкевича відзначалися та відзначаються високим науково-методологічним рівнем, а відносилися вони, головним чином, до звукової системи підляських та інших українських говірок. Основою його численних розвідок на тему підляських говірок були записані ним самим матеріали зі сіл східних повітів б. Люблінського та Бі-

¹⁶³ Н. Дурново, Н. Соколов, Д. Ушаков, *Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии*, «Труды Московской Диалектологической Комиссии», вып. 5, Москва, 1915. Вони також визначали північну границю українських говірок.

¹⁶⁴ *Труды постоянной Комиссии по диалектологии русского языка*, вып. 9, Ленинград, 1927, с. 3.

¹⁶⁵ Г. Винокур, *Заметки по фонетике одного украинского говора*, «Бюллетень Диалектологического сектора Института русского языка АН СССР», вып. 1, Москва, 1947, с. 23-36.